

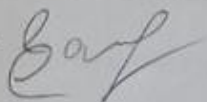
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра загальної та практичної психології

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КІБЕРБУЛІНГУ В
МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
спеціальності 053 Психологія
освітньої програми Психологія

Ткач Д.А.

Керівник к. п. н., доцент кафедри загальної
та практичної психології ІДГУ,

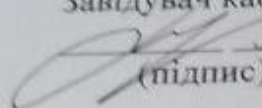
Васильєва О.А.

Рецензент зав.кафедри дошкільної та
початкової освіти ІДГУ, к.п.н., доцент
Іванова Д.Г.

Ізмаїл – 2023

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри загальної та практичної психології
протокол № 7 від «08» січня 2024 р.

Завідувач кафедри

 (підпис) Мазур Т.С. (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«30» січня 2024 р.

Оцінка 93 відм.
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

 (підпис) Величченко Л.К. (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ I.ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КІБЕРБУЛІНГУ ЯК СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ.....	6
1.1. Кібербулінг як соціально-психологічне явище.....	6
1.2. Психологічний зміст та структура кібербулінгу серед студентської молоді.....	17
1.3. Соціально-психологічні чинники формування кібербулінгу в молодіжному середовищі.....	33
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ КІБЕРБУЛІНГУ В МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	41
2.1. Методики дослідження проблеми кібербулінгу	41
2.2. Результати дослідження особливостей кібербулінгу серед молоді.....	48
РОЗДІЛ III. МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПРОТИДІЇ КІБЕРБУЛІНГУ СЕРЕД МОЛОДІ.....	62
3.1. Програма психологічної профілактики кіберагресивних проявів серед студентської молоді.....	62
3.1. Рекомендації щодо протидії кібербулінгу в молодіжному середовищі.....	69
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86

ВСТУП

Актуальність теми. З початком розширення інтернет-простору суспільство почало активно використовувати всі переваги, які він пропонує. Проте спостерігається дисбаланс у гуманізації форм спілкування користувачів мережі, особливо в молодіжному середовищі. Хоча Інтернет-спілкування змогло сприяти використанню електронних ресурсів для цілей особистого розвитку, воно також стало одним із інструментів булінгу, вчинення насильницьких дій не лише проти однолітків, а й проти незнайомих. Тому можна сказати, що завдяки інформаційним технологіям розвинувся такий вид насильства, як віртуальний.

На відміну від інших видів насильства, цей вид важче контролювати та притягувати до відповідальності за його вчинення, оскільки сучасний розвиток дозволяє здійснювати насильницькі дії фейковими сторінками, справжні власники яких знайти та притягнути до юридичної відповідальності буде значно складніше.

В останнє десятиліття інтернет-булінг досить інтенсивно досліджується зарубіжними вченими, в яких з різних позицій обговорюється сутність цього виду булінгу, його чинники, класифікації, напрями відповідних профілактичних та корекційних заходів. Проблему появи нових ризиків насильства як наслідок впливу цифрових технологій, виявлення поведінкових реакцій, безпеки та захисту молодого покоління користувачів глобального інформаційного простору висвітлюють у наукових працях представники зарубіжної та вітчизняної наукової школи, а саме: П. Афтаб, О. Бочавер, Б. Белсей, Г. Берсон, Н. Віллард, Н. Вітюк, В. Гой, П. Грандинберг, В. Гріг, О. Єфимов, Н. Когутяк, Р. Ковальські, С. Лімбер, А. Ленхарт, І. Лубенець, М. Мартин, С. Монкс, Л. Найдьонова, У. Парфентьєв, М. Робін, П. Сміт, К. Хломов, Д. Шакірова та інші.

Відносно недавно кібербулінг став предметом психологічного вивчення і в Україні, зокрема у працях вчених Т.В. Миронюк, Л.А.

Найдюнова, О.В. Лапа, М.С. Грінченко, О.В. Момот, Н.М. Пантелєєва, І.Г. Лубенець та інших.

Об'єкт дослідження – кібербулінг як соціально-психологічне явище.

Предмет дослідження - психологічні особливості кібербулінгу в молодіжному середовищі.

Мета дослідження - теоретико-емпіричне обґрунтування психологічних особливостей кібербулінгу в молодіжному середовищі; методів та прийомів профілактики та корекції кібербулінгу серед студентської молоді.

Завдання дослідження:

- 1) на основі аналізу психологічної літератури означити поняття «булінг», «кібербулінг», «кіберагресія», «кібервіктимність»;
- 2) аналізуючи літературу, виділити й описати види, структуру та чинники кібербулінгу;
- 3) розробити методологічний та психодіагностичний комплекс спрямований на вивчення психологічних особливостей кібербулінга, віктимності особистості; підібрати відповідно мети дослідження валідний психодіагностичний інструментарій;
- 4) експериментально дослідити психологічні аспекти кібербулінгу в молодіжному середовищі;
- 5) надати методики психологічної профілактики кіберагресивних проявів серед студентської молоді та рекомендації щодо протидії кібербулінгу в молодіжному середовищі для студентів та викладачів.

Методи дослідження. У магістерській роботі була використана система методів, до яких входить теоретичний аналіз та систематизація підходів й емпіричних результатів, що містяться в психологічній літературі з проблеми дослідження. Дослідження проводилося за допомогою наступних методик: «Виявлення булінг-структури» (автор О. Норкіна, адаптація К. Гордієнко); «Анкета виявлення кібернасилля серед студентів на основі дослідження О.

Макарової «Психологічні особливості кібербулінгу як форми Інтернет-злочину» (К.О.Гордієнко); Тест-опитувальник «Діагностика потреб, що задовольняються в Інтернет- середовищі» у перекладі українською (автор В. Плешаков); «Методика дослідження схильності до віктимної поведінки (О. Андроннікова)».

Теоретичне значення одержаних результатів полягало у розширенні наукових уявлень про види, структуру та чинники кібербулінгу; психологічних особливостей кібербулінгу в молодіжному середовищі.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у розробці програм та заходів, спрямованих на профілактику та корекцію кіберагресивних проявів серед студентської молоді, в можливості використання психодіагностичного і профілактичного комплексу засобів у роботі психологічної служби закладу освіти задля своєчасного виявлення і попередження кібербулінгу для студентів та викладачів.

Апробацію набутих результатів здійснено через участь в обговоренні базових положень у межах проблематики таких науково-практичних конференцій, як:

1. Психологічні чинники кібербулінгу в молодіжному середовищі. *Матеріали X Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Євразії» // Збірник наукових праць. – Переяслав, 2023 р. – 91 с. С.62-64.*
2. Психологічний зміст та структура кібербулінгу серед студентської молоді. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна психологія: проблеми і перспективи» (5 грудня 2023 р.). Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2023.*

Робота складається з вступу, 3-х розділів; містить 85 сторінок тексту, 4 рисунки, 4 таблиці.

Список джерел включає 79 найменувань літератури.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КІБЕРБУЛІНГУ ЯК СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ

1.1. Кібербулінг як соціально-психологічне явище

Сьогодні Інтернет став невід'ємною частиною життя сучасної людини та її найближчого оточення, які швидко орієнтуються у віртуальному світі, розвивають нові потреби та відкривають власні способи використання новітніх можливостей цифрових технологій. Поряд із перевагами, створеними глобальною інформатизацією, розвитком і динамічним поширенням цифрових технологій, варто відзначити появу та поглиблення тенденції поширення ризиків і загроз, що впливають на психологічну та соціальну безпеку особистості, з віртуального інформаційного простору, до яких варто віднести кібербулінг. При цьому до зони ризику в основному входить учнівська та студентська молодь, оскільки вона не має розвиненої психологічної стійкості та перебуває на початку власної соціалізації в суспільстві. Тому поглиблення дослідження феномену «кібербулінгу» та створення ефективного механізму запобігання та протидії його наслідкам є одним із актуальних питань сьогодення [19].

У світовій науковій практиці питання прояву та попередження кібербулінгу розглядали у своїх працях Л. Найдьонова та О. Баришполець. Ці вчені досліджують кібербулінг з точки зору медіакомпетентності. До теоретичних питань виявлення та попередження кібербулінгу також зверталися у своїх працях О. Лапа, О. Блискун, М. Робін, Є. Кулік. Зокрема, американські дослідники Р. Ковальські, С. Лімбер і П. Агатстон розробили типологію поведінки, характерної для кібербулінгу.

Кібербулінг, як відносно нове явище для сучасного суспільства, має свою історію, види та форми, але законодавчо відсутня відповідальність суб'єктів, які його вчиняють. Тому є нагальна потреба вдосконалення чинного законодавства України у сфері протидії кібербулінгу. Проблема правового регулювання кібербулінгу тісно переплітається з правом людини на безпечне Інтернет-середовище, яке також ще не знайшло свого законодавчого закріплення та перебуває у стадії формування [31].

Термін «кібербулінг» походить з англійської мови і складається з двох слів: кібер (комп'ютерно-опосередковане віртуальне середовище) і булінг (bull — бик, хуліган і в переносному значенні — дуже велика, сильна або агресивна людина). Тобто це поняття позначає процес злобного завзятого нападу; близькі за значенням українські дієслова: задирати, дражнити, провокувати, тероризувати, знущатися тощо [44].

Термін «кібербулінг» вперше був визначений Б. Белсі, який охарактеризував його як використання інформаційно-комунікаційних технологій, таких як електронна пошта, мобільні телефони, особисті веб-сайти, для навмисної, повторюваної та ворожої поведінки особи або групи, метою якої є образа інших людей. Кібербулінг визначається як агресивна, навмисна дія групи чи особи з використанням електронних форм контакту, неодноразово та протягом тривалого періоду часу, проти жертви, яка не може захистити себе [37]. Дослідження, проведене міжнародною організацією з боротьби з кібербулінгом, показало, що більшість підлітків зазнають кібербулінгу під час своїх дій в Інтернеті, включно з використанням мобільного телефону, а також під час участі в онлайн-іграх або соціальних мережах. Деякі дослідники визначають кібербулінг як соціальну проблему, яка включає переслідування, знущання, залякування та невиправдану агресію з боку особи чи групи за допомогою цифрових пристроїв проти іншої людини (жертви), але наслідки домагань залишаються та поширюються [49].

Це означає, що кібербулінг є новітньою формою агресії, яка включає жорстокі дії, спрямовані на переслідування, заподіяння шкоди та приниження людини за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів: мобільного телефону, електронної пошти, соціальних мереж тощо [60]. Цей термін стосується атак, спрямованих на заподіяння психологічної шкоди, які здійснюються через миттєві повідомлення, розгорнуті в чатах, на веб-сайтах; вони працюють через текстові повідомлення або через зображення (фото, відео) [61].

Кібербулінг (як і традиційний булінг) — це цілий континуум (свого роду впорядкований набір) різних форм поведінки. На мінімальному полюсі є жарти, які навіть неможливо прийняти за залякування. На протилежному – радикальному – полюсі віртуальний психологічний терор завдає непоправної шкоди, навіть смерті.

Ключем до визначення булінгу є розуміння того, що така повторювана агресивна поведінка має довільний (а не випадковий) характер, містить намір завдати шкоди людині та ґрунтується на дисбалансі сил (фізичної сили, соціального статусу в групі). Набуття або збереження будь-якої форми нерівності, соціальної ізоляції, відчуження, виключення зі спілкування тощо - це прихована суть булінгу [35].

Кібербулінг вважається похідним явищем від традиційного, «живого» булінгу та є однією з його форм. З цим варто погодитись, але слід розуміти, що відповідно до уявлення про звичайне домагання явище набуває якісно іншої форми та характеризується диференціальними ознаками, оскільки займає іншу площину. На відміну від традиційного булінгу, кібербулінг не обмежується взаємодією між хуліганом і жертвою під час шкільних перерв, до чи після уроків, дорогою до школи чи додому. Він досягає жертви в будь-який час дня чи ночі, не залишаючи їй місця для відчуття безпеки, оскільки кібербулінг може здійснюватися за допомогою таких каналів зв'язку, як мобільний зв'язок, служби обміну миттєвими повідомленнями, чати та

форуми, електронна пошта, соціальні мережі, сайти онлайн-ігор, сервіси відеохостингу тощо [57].

Кібербулінг як складне соціальне явище виник із булінгу разом із зростанням у більш складній соціальній реальності, хоча й віртуальній. Сьогодні кібербулінг проявляється у двох формах: персоніфікованій – передбачає цілеспрямоване надсилання інформації жертві та неперсоніфікованій – полягає у розповсюдженні інформації жертві та поширенні її в публічному інформаційному просторі для невизначеного кола осіб, створенні в референтних соціальних груп навколо жертви (клас, двір, школа) негативного середовища неповаги, приниження, осуду, ізоляції тощо. Друга форма кібербулінгу є значно більш соціально небезпечною.

Кібербулінг проявляється по-різному. У Сполучених Штатах Америки, країнах Європейського Союзу, існує вісім типів кібербулінгу, запропонованих Робін Ковальські, С'юзан Лімбер і Патріція Агатстон, а саме: флеймінг (обмін короткими гнівними та запальними репліками між двома або більше учасниками за допомогою комунікаційних технологій), нападки (які включають повторювані образливі повідомлення, спрямовані на жертву, такі як сотні текстових повідомлень на мобільний телефон, постійні дзвінки), наклеп, видавання себе за іншу особу, шахрайство, остракізм, кіберпереслідування та хеппіслеппінг (ляскання за допомогою відео) [59]. З розвитком інформаційних та комунікаційних систем деякі країни Європейського Союзу почали розділяти типи кібербулінгу, такі як: персонація, наклеп, кіберсталкінг, публічне викриття.

Сучасні вітчизняні дослідники, зокрема Т.В. Миронюк, А.К. Запорожець, кібербулінг визначають як новітню форму протиправної поведінки, яка проявляється в агресивних, насильницьких діях з метою переслідування, заподіяння шкоди, приниження особи з використанням інформаційно-комунікаційних засобів: мобільних телефонів, електронної пошти, соціальних мереж тощо [54].

Л.А. Найдьонова характеризує кібербулінг як використання інформаційно-комунікаційних технологій для спричинення атак на однолітків – не лише у шкільному середовищі, але й у його онлайн-аналогах відкритого інформаційного простору, у соціальних мережах, опосередкованих технологіями під час особистого спілкування [58]. На основі ретельного аналізу визначення кібербулінгу та його видів дослідниця пропонує розглядати це явище у широкому та вузькому значенні. Особливо важливим є окреслене коло широкого значення кібербулінгу, яке визначається як метакібербулінг, що включає різні типи інтернет-ризиків. Л.А. Найдьонова визначає кібербулінг у широкому контексті: «Метакібербулінг — це всі психологічні загрози в Інтернет-середовищі, які діють як тиск з боку кіберсередовища, спрямовані на особисте враження людини чи групи людей і відповідають основним критеріям булінгу (навмисне цькування, тривалість-повторення та нерівність)» [61]. Таким чином, авторка вважає, що до цієї категорії слід віднести флеймінг і тролінг, ошуканство і шахрайство, селфхарм, залякування і заклики до самоушкоджень, сталкінг, обмовлення і наклепи, самозванство, хепіслепінг [33]. Кібербулінг включає чотири основні компоненти: 1) навмисна агресивна поведінка; 2) повторення; 3) нерівність сил між кібербулінгом і жертвою; 4) використання та вільне володіння технологіями [71].

Вивченню онлайн-булінгу в соціальних мережах присвячені праці багатьох сучасних дослідників [12.].

Існує дві основні відмінності кібербулінгу: 1) через анонімність Інтернету «ворог» невідомий жертві; 2) жертви кібербулінгу більше бояться звертатися за допомогою до дорослих, оскільки бояться «додаткового покарання» через позбавлення привілеїв користування комп'ютером чи мобільним телефоном, оскільки дорослі вважають це логічною реакцією. Тому віртуальний простір все більше стає невід'ємною частиною соціального

життя сучасних підлітків, страх втратити цей простір змушує жертв кібербулінгу приховувати нападки від дорослих.

Прояв агресії на відстані не дає можливості побачити адекватну реакцію переслідуваної жертви та ступінь впливу її дії, що знижує почуття відповідальності за вчинені дії та провини. Іншими словами, просторова дистанція від жертви значно полегшує прояв жорстокості, оскільки на безпечній відстані набагато легше написати образливе повідомлення, ніж сказати його особисто.

Так, І. Лубенець вказує на деструктивність кібербулінгу через загрозу фізичному, психологічному здоров'ю і навіть життю; П. Сміт наголошує на ознаки системності протягом певного часу, можливості групових дій, а також нездатності потерпілого захищатися [46].

Як зазначає А.О. Ведернікова, карантинна ізоляція через пандемію CoVID-19 призвела до зниження реальної взаємодії підлітків, що також спровокувало різні прояви кібербулінгу: погрози та образи в сервісах обміну миттєвими повідомленнями, створення спільнот з метою булінгу та впливу на школярів, проведення опитувань у месенджерах чи соціальних мережах образливого характеру («за» чи «проти» когось, «краще» чи «гірше» тощо), розповсюдження порнографічного контенту у вигляді спаму, створення фейкових профілів у соціальних мережах, ведення їх від реальних осіб, створення акаунтів на освітніх послугах з подальшими діями провокаційного характеру з метою дискредитації підлітка як учня [52].

Аналіз багатьох джерел вибраного питання дозволив окреслити багато відмінностей між кібербулінгом і традиційним невіртуальним насильством, яке є більш небезпечним явищем для підлітків, а саме:

- 1) кібербулінг дозволяє агресору зберегти свою анонімність завдяки можливості встановлювати фальшиве ім'я на різних інтернет-платформах, а також часто змінювати його в разі необхідності;

2) кібербулінг зазвичай не передбачає безпосереднього спілкування з жертвою, а характеризується мультимедійністю, тобто, залякування, вимагання, приниження здійснюється за допомогою електронної пошти, служб обміну миттєвими повідомленнями (Viber, Telegram, Watsup тощо), телефонних дзвінків або аудіофайлів, веб-сайтів ігор, чатів і форумів, шляхом виробництва фото з фейковим змістом або надсилання справжніх, отриманих незаконним, таємним шляхом; певний виняток становлять відеофайли, якщо хуліган відкриває своє обличчя (що в кібербулінгу трапляється вкрай рідко), але частіше зустрічаються випадки, коли нападник на відео ховає обличчя маскою та навіть змінює голос [8];

3) здійснення психологічного терору у випадку кібербулінгу не має часових та просторових обмежень, важливо лише, щоб його учасники мали доступ до Інтернету: хуліган для здійснення булінгу, а жертва для отримання повідомлень/дзвінків/ фотографій /відео відповідного змісту, тоді як за умови здійснення булінгу учасники повинні бути фізично близько один до одного, оскільки потерпілий повинен безпосередньо чути агресивні дії щодо нього або відчувати;

4) масштабність і швидкість поширення інформації принизливого, образливого змісту про особу, тоді як у випадку «живого» шкільного булінгу ці показники значно нижчі;

5) охоплення широкого кола спостерігачів: оскільки під час кібербулінгу вони знаходяться у віртуальній площині, їх кількість практично не обмежена, коментарі, відео, фото відразу поширює як самого нападника, так і вже зацікавлену аудиторію, і зупинити процес практично неможливо через дуже широкий функціонал сучасних гаджетів: передача файлів з різних мережевих платформ, їх копіювання та подальша відправка третій стороні, можливість телефонного пристрою або планшета для захоплення екрана та скріншотів;

6) можливість повторного перегляду відео, аудіофайлів, повідомлень, фотографій (збереження, копіювання, скріншот);

7) агресор позбавлений можливості побачити справжню емоційно-психологічну чи фізіологічну реакцію жертви на його дії, що, з одного боку, начебто захищає її (дає можливість уникнути подальшого спілкування, наприклад, змінивши номер телефону, особисту сторінку в соціальних мережах, блокуючи небажану аудиторію), з іншого боку, спонукає агресора до ще більш агресивної віртуальної поведінки, не добираючи слів і методів впливу (наприклад, погрози родичам жертви з метою його самогубство), а ефект «дистанціювання», як зазначає О. В. Момот, розмиває поняття відповідальності кривдника за свої слова [57];

8) за статистикою булінг частіше зустрічається серед хлопчиків, тоді як при кібербулінгу ініціатором і лідером насильства у віртуальному просторі не рідше може бути дівчина-підліток, ніж хлопець. Є певні підстави стверджувати, що, наприклад, залучення великої кількості свідків в Інтернеті до процесу булінгу у підлітків посилює відчуття сорому, страху, усвідомлення своєї безпорадності перед ситуацією (неможливість зупинити процес поширення неправдивої інформації або справді знищити її з Інтернету), провокує гіпертрофований зворотний зв'язок [26].

При цьому жертва кібербулінгу може бути досить успішною у своєму соціальному середовищі, але у віртуальному просторі вона страждає від кепкувань, шантажу, знущань та інших проявів агресивної кіберповедінки. Причиною в таких ситуаціях найчастіше є заздрість слабших або конкуренція за різними критеріями (вік, сила, успішність, авторитет тощо). Можливо, що психологічне насильство над підлітком відбувається лише в Інтернеті (спілкування тет-а-тет нічим не виділяється, але в мережі асоціальна особистість вчиняє та маніпулює невідомою аудиторією, спонукає її до психологічного терору різного змісту та спрямування, але нинішня ситуація часто така, що традиційний булінг майже завжди переходить у кіберпростір

(булінг починається зі школи, а потім погрози, залякування, приниження, продовжуються/комбінуються на різних мережевих сервісах). У цьому випадку емоційно-психічний стан потерпілого виразно відзначається ще більшою напругою, що може призвести до небезпечних, раптових вчинків і дій [47].

Р. Ковальськи, С. Ламбер та П. Агатстон виділені та описані найпоширеніші форми кібербулінгу. Найбільш емоційною формою кібербулінгу є флеймінг, що в перекладі з англійської означає запалення. Флеймінг — це «суперечка заради суперечки», процес обміну повідомленнями в місцях, призначених для багатьох користувачів мережевого спілкування, таких як чати, інтернет-форуми, соціальні мережі тощо. Це явище — війна слів, яка часто не має нічого спільного з першопричиною дискусії, суперечкою. Іншим видом онлайн-цькування є харасмент або, іншими словами, гноблення, знущання. Це схоже на спалення, але це одностороння форма знущань. Він характеризується систематичними образливими та погрозливими повідомленнями на адресу особи, обраної як «мішень», що змушує її почуватися морально знищеною, яка перебуває під постійним «прицілом» кібербулерів. Такі повідомлення мають сильний психологічний та емоційний вплив на жертву та завдають серйозного удару по самооцінці. Нездатність ідентифікувати переслідувача змушує жертву відчувати тривогу, дратівливість, стрес і підриває її самооцінку. Так, однією з форм переслідування є кібертролінг. Спочатку термін «тролінг» означав ловлю риби блешнею, але пізніше її стали використовувати і для позначення цькування. Провокатори використовують чужі «слабкості», щоб маніпулювати людиною та насолоджуватися її «афективним вибухом» [53].

Близьким за змістом, але менш маніпулятивним і агресивним є кіберсталкінг або кіберпереслідування. Це форма залякування з використанням електронних комунікацій шляхом надсилання повідомлень,

які містять загрози фізичному благополуччю та/або безпеці дитини. Різновидом кіберпереслідування є секстинг – розповсюдження та публікація фотографій і відео напівголих або оголених людей. Кіберзалякування також включає поширення клевету. У цьому випадку надсилається принизлива або неправдива інформація про особу, фото- та відеоматеріали, у тому числі сексуального характеру, які завдають шкоди її репутації.

Поширеною формою клевету є так звані «онлайн слем-буки», розважальні сторінки, орієнтовані на студентів і школярів, де публікуються огляди, фотографії та коментарі однолітків, переважно негативного характеру. Наступною формою впливу Інтернету є розкриття - розповсюдження особистої, секретної, конфіденційної інформації про особу в соціальних мережах. Ця форма схожа на розкриття таємниці в реальному житті і супроводжується почуттям сорому, страхом з боку жертви бути відкинутим і відрізняється лише кількістю можливих свідків. Фрейпінг також є поширеною формою кібербулінгу, тобто використання чужого аккаунта в соціальних мережах для публікації неприйнятної вмісту від цієї особи [9].

Таким чином, проаналізувавши психологічні характеристики явища кібербулінгу, можна зробити висновок, що це соціальне явище, яке за своєю суттю має характеристики та механізми, подібні до булінгу, такі як розподіл ролей, мотиви, нерівність сил, навмисність та умисне заподіяння страждань.

Л.А. Найдьонова провела опитування щодо соціальних ризиків серед українських підлітків в соцмережах та була складена оцінка Інтернет-загроз. Так, за результатами опитування на 1 місці – клевету, на 2 місці – викрадення даних, на 3 місці – шахрайство, на 4 місці – залякування, на 5 місці – кібербулінг [59].

Слід визнати, що кібер-хуліганів насправді важко ідентифікувати, оскільки вони безкарно користуються анонімністю Інтернету. Цифрові профілі надають зловмисникам додатковий рівень анонімності, збільшуючи дисбаланс сил між зловмисниками та жертвами. Крім того, онлайн-

платформа робить пости кіберзалякування доступними для інших користувачів, таким чином швидко поширюючи залякувальний або образливий вміст для ширшої аудиторії, завдаючи значної шкоди жертвам.

Наслідки у об'єкта кібербулінгу включають фізичні, психологічні, емоційні та психосоціальні прояви. Фізичні наслідки: головний біль, біль у животі, порушення сну, втома, біль у спині, втрата апетиту, розлад травлення тощо. Жертва кібербулінгу відчуває серйозні психологічні та емоційні наслідки: страх і навіть почуття жаху, тривоги, туги, смутку, стресу, симптомів депресії, поведінки, пов'язаної з самоушкодженнями, селфхарм, у надзвичайно важких випадках – спроби або реалізація самогубства, коли жертва не може впоратися з емоційним стресом образливих, погрозливих, принизливих і агресивних повідомлень [76].

Так, наприклад, діти, яких однолітки постійно мучать за допомогою текстових повідомлень, миттєвих повідомлень, соціальних мереж чи додатків, часто починають відчувати безнадійність і вірять, що єдиний спосіб полегшити біль – покінчити з власним життям [60]. У зв'язку з цим нещодавно в психології з'явилося поняття «буліцид» – смерть жертви внаслідок булінгу, тож це гібридний термін, який стосується молодих людей, які стикаються з різними формами булінгу та їх наслідками, що спонукає їх покінчити з життям. Навіть хепіслепінг є визнаним злочином, якщо його дії призводять до таких трагічних наслідків. Психосоціальні наслідки включають почуття ізоляції та самотності, остракізму і навіть соціального відторгнення. Ці ефекти є особливо шкідливими, оскільки вони атакують соціальний центр індивіда, який включає психосоціальні вимоги, включаючи приналежність, позитивну ідентичність і самооцінку [42]. Кібербулінг або кіберзалякування становить значну загрозу для фізичного та психічного здоров'я жертви кібербулінгу та привертає значну увагу експертів різних галузей: педагогів, психологів, соціологів, юристів тощо. У всьому світі повідомлялося про тривожний досвід кібербулінгу серед молоді, що вказує

на його негативний вплив. Це питання є предметом обговорення та спільних дій науковців з усього світу, які намагаються знайти різні способи запобігання та попередження наслідків онлайн-булінгу та віктимізації молоді. Тому існує нагальна потреба у дослідженні кібербулінгу з точки зору його виявлення, запобігання та пом'якшення [77].

Таким чином, викладене вище дає змогу узагальнити, що «кібербулінг» - це агресивна, навмисна дія групи чи особи з використанням електронних форм контакту, неодноразово та протягом тривалого періоду часу, проти жертви, яка не може захистити себе. Кібербулінг можна визначити як дії, які поділяються на дві форми: персоніфіковану, що означає спрямовану атаку через цілеспрямоване надсилання інформації жертві, та неперсоніфіковану, яка включає в себе поширення негативної інформації про потерпілого в публічному інформаційному просторі, для невизначеного кола осіб, створенні в референтних соціальних груп навколо жертви негативного середовища неповаги, приниження, осуду, ізоляції тощо.

1.2. Психологічний зміст та структура кібербулінгу серед студентської молоді

Останніми десятиліттями, незважаючи на активну пропаганду гуманного і толерантного ставлення до оточуючих і світу загалом, насильство в різних його формах стало досить поширеним соціальним явищем. Кібербулінг можна розглядати як прояв девіантної поведінки – окремих дій (або їх сукупності), що не відповідають загальноприйнятим нормам і правилам поведінки в суспільстві. Фахівці стверджують, що підлітки та юнаки найбільш схильні до різного роду девіацій через несформованість світоглядних засад, відсутність стійких життєвих установок, ціннісних орієнтацій [41].

Якщо проаналізувати сутність та багато проявів кібербулінгу, то можна визначити його характеристики. По-перше, з точки зору поведінкової

психології, кібербулінг – це континуум різноманітних форм поведінки, однозначним проявом яких є формування конфліктних стосунків з метою збереження будь-якої форми нерівності, соціальної ізоляції, відчуження, виключення з спілкування та ін. При цьому це багаторазово повторювана агресивна поведінка, яка носить довільний, а не випадковий характер, містить намір завдати шкоди людині та ґрунтується на дисбалансі сил (фізичної сили, соціального статусу в групі) [10].

Природа конфліктних відносин пояснюється об'єктом - цінностями, мотивами, відносинами, що викликають протистояння, а також предметом, який відображає причину конфлікту, визначає зону розбіжності поглядів або позицій. По-друге, за суб'єктивним підходом конфліктні відносини виникають між онлайн-агресором (кібербулером) або його групою та онлайн-жертвою в Інтернет-середовищі.

За словами О. С. Зинцової, поширення кібербулінгу стало можливим також через віддаленість прояву агресії. Адже коли онлайн-агресор не бачить реакції онлайн-жертви та наслідків власного вчинку, він не має емоційного навантаження у вигляді співчуття та провини. Водночас можливість власної анонімності створює впевненість у безкарності [23].

Зрештою, засоби кібербулінгу можна визначити як інформаційну зброю залежно від спрямованості та ступеня інформаційного характеру психологічного тиску. По-четверте, наслідками конфліктних стосунків у кібербулінгу можуть бути різні рівні деструктивного тиску, починаючи від важковпізнаваних жартів (несвідомий кібербулінг) до психологічного терору (свідомий кібербулінг), що призводить до самогубства та смерті. По-п'яте, наявність незахищеності, яка проявляється в кібербулінгу як на рівні суб'єктних стосунків, так і на рівні широти, охоплює потенційну аудиторію та різноманіття спостерігачів, які з певною ймовірністю можуть підтримувати агресію чи стати кібербулером.

Щоб зрозуміти психологічну мотивацію суб'єктних стосунків, важливо розглянути поведінкові стратегії ініціації та/або участі в кібербулінгу, зокрема:

1) стратегія реваншу – негативний досвід булінгу в реальному житті спонукає до спроби стати онлайн-агресором (кібербулером) у віртуальному середовищі;

2) втеча від нудьги, розваги без усвідомлення можливих трагічних наслідків розвитку подій, спричинених кібербулінгом;

3) посилення реального булінгу цифровими технологіями.

Термін «булінг» почав широко використовуватися в Україні порівняно недавно, але вже встиг закріпитися в законодавстві. У 2018 році Верховна Рада України прийняла Закон «Про протидію булінгу» (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» № 2657-VIII від 18.12.2018.), яким передбачено штраф безпосередньо за булінг та за приховування випадків залякування працівниками навчальних закладів. Одним із найпоширеніших видів булінгу є кібербулінг. Отже, якщо булінг – це психологічний терор, переслідування, побиття однієї людини іншою, то кібербулінг – це «цькування онлайн», що включає жорстокі дії, спрямовані на переслідування, заподіяння шкоди, приниження людини за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів: мобільного телефону, електронної пошти, соціальних мереж, форумів, блогів, онлайн-відеоігор.

Сьогодні на законодавчому рівні не визначено єдиного поняття щодо кібербулінгу як виду насильства серед неповнолітніх, тому в рамках дослідження рекомендується звернути увагу на доктринальні визначення. Кібербулінг також визначається як навмисне переслідування особи чи групи людей певної особи в Інтернет-просторі протягом тривалого періоду часу. Мета онлайн-булінгу різна залежно від форми, але в будь-якому випадку вона пов'язана із заподіянням шкоди іншій людині – переважно

психологічної, але вона також може бути матеріальною чи фізичною, якщо насильство з онлайн-середовища переходить у реальний світ [55].

У рамках Всеукраїнської кампанії проти кібербулінгу Docudays UA презентували аналітичне дослідження «Попередження та протидія кібербулінгу в дитячому середовищі України», повідомляє Міністерство цифрової трансформації України. За його результатами, в Україні понад 18% рішень щодо булінгу згідно з Єдиним реєстром судових рішень стосуються випадків використання засобів електронних комунікацій, тобто дій, які спричинили психологічні страждання та були вчинені в Інтернеті за допомогою гаджетів [64].

Вивчаючи поняття кібербулінг, було виявлено, що вчені по-різному підходять до його трактування, тому розглянемо можливості пояснення цього поняття:

1) П. Сміт пояснює кібербулінг як агресивну, навмисну дію, що здійснюється групою чи окремими особами за допомогою електронних форм зв'язку повторно або протягом тривалого часу проти жертви, яка не може захистити себе.

2) С. Монкс вважає, що кібербулінг – це насильницькі, принизливі або загрозливі дії однієї дитини проти іншої за допомогою електронних засобів зв'язку, таких як мобільні телефони, веб-сайти, соціальні мережі, інтернет-групи.

3) Кібербулінг– це агресивна поведінка певної особи, найчастіше підлітка, яка здійснюється щодо певної дитини (жертви) за допомогою електронного зв'язку (інтернет, мобільний телефон, соціальні мережі) – зазначає М. Фадєєва [10] .

Узагальнюючи підходи науковців, можна зробити висновки, що кібербулінг – це навмисна дія однієї особи або групи осіб щодо іншої особи за допомогою електронних засобів зв'язку з метою заподіяння шкоди, яка може здійснюватися безпосередньо або анонімно і може спричинити багато

негативних наслідків у результаті створення ситуації напруги, тиску, залякування, переслідування.

На основі психологічного портрету типової жертви можна виділити особливості жертв кібербулінгу, як це пропонує Д. Ольвеус.

За словами цього вченого, жертвами булінгу найчастіше стають ті, хто:

- мають підвищений або високий рівень тривожності, нещасливі, невпевнені в собі, з низьким або низьким рівнем самооцінки;
- не мають близького друга серед однолітків, воліють спілкуватися зі старшими дітьми або з дорослими;
- сором'язливі, боязливі, чутливі;
- схильні до меланхолії;
- фізично слабші порівняно з однолітками [1].

Жертвами булінгу можуть стати й юнаки, які: пасивно очікують насильства з боку агресора; самотні; мають негативний життєвий досвід; вихідці з соціально незахищених сімей; піддаються фізичному насильству в сім'ї; не вважаються важливими; сприйняли насильство як норму життя [16].

Для юнаків, які стають булерами-переслідувачами, характерні такі ознаки: завищений рівень самооцінки; низька самооцінка, яка компенсується приниженням слабших; переконані, що з «домінуванням» легше досягти бажаного; відсутність співчуття до своїх жертв; фізично міцні; легко збудливі. Підбурювачами булінгу можуть бути також підлітки, які бажають бути лідерами у навчальній групі; бути в центрі уваги; впевнені у своїй перевазі над жертвою; у них низький рівень самоконтролю [30].

Ці характеристики також можуть бути частково притаманні кібербулеру і жертвам кібернасильства, але вони не є обов'язковими. Таким чином, фізично слабка дитина з низькою самооцінкою може переслідувати когось у кіберпросторі, який завдає їй шкоди в реальному житті. Кібербулінг є формою психологічного насильства. Найчастіше жертвами кібербулінгу стають підлітки, позбавлені батьківської турботи та уваги, які не мають

емоційного зв'язку з батьками; підлітки, які переживають жорстокість батьків, сприймають світ як ворожий, а в реальному житті часто стають жертвами насильства та самі проявляють жорстокість до слабших за себе; підлітки, які виховуються в умовах свавілля батьків і перебувають у постійній ситуації підкорення та неможливості висловити свою думку; підлітки з психофізичними особливостями (різні форми розумової відсталості, психопатії, тощо); підлітки із сімей з низьким соціальним статусом [78].

Відмінності між кібербулінгом і булінгом зумовлені особливостями Інтернет-середовища: анонімність, можливість змінювати особистість, одночасне охоплення великої аудиторії (особливо ефективно при поширенні пліток), здатність тероризувати та тримати жертву в напрузі будь-де та у будь-який час. Якщо у випадку булінгу агресора можна зупинити не стільки моральними аргументами, скільки ймовірними наслідками його дій, то в кібербулінгу ідентифікувати кібер-переслідувача практично неможливо. Також кібербулінг не передбачає переривання чи відволікання від основної діяльності [28].

Основними характеристиками кібербулінгу є: анонімність, безперервність, незліченна кількість невидимих свідків, відсутність зворотного зв'язку та феномен розгальмування. На відміну від традиційного булінгу, коли людина знає зловмисника особисто та може спробувати його уникнути, у кіберпросторі булери часто анонімні. Жертва не знає, чи один переслідувач чи їх кілька; це хлопчик чи дівчинка; старший чи молодший; чи знають вони один одного і чи може це зробити друг. Така невизначеність посилює тривожність, жертва може почати фантазувати про силу та могутність агресора і, у зв'язку з цим, про власну беспорядність і вразливість, виходячи з особистого минулого досвіду, життєвих переживань. Таким чином, кібербулінг може бути особливо небезпечним для дітей та підлітків,

які мають травматичний досвід або переживають ізоляцію та незрозуміння в родині [18].

Невизначеність також посилює напругу безперервністю: переслідування через Інтернет і мобільний телефон можуть не припинятися ні вдень, ні вночі. Крім того, одне опубліковане повідомлення може діяти як повторний акт булінгу, змушуючи жертву отримувати дедалі болючіші коментарі, не враховуючи того факту, що вона може перечитати отриманий образливий чи погрозливий текст і зазнати повторної травми. Окрім коментарів, все більшої популярності набувають загрозливі хештеги, які поширюють користувачі. Оскільки Інтернет виконує комунікаційну функцію та є місцем соціалізації, жертва може пережити ситуацію цькування як повну втрату можливостей для побудови стосунків, розвитку та соціалізації [4].

Страх дитини перед переслідуваннями доповнюється страхом бути позбавленою доступу до мережі. Для багатьох батьків, які виявляють, що їх дитина стала жертвою кібербулінгу, першим кроком є заборонити дитині користуватися комп'ютером або мобільним телефоном. Хоча це здається логічним способом зупинити потік повідомлень від переслідувача, страх дитини перед тим, що її комп'ютер заберуть, є більшим, ніж страх перед продовженням знущань, оскільки відсутність доступу до електронного зв'язку значною мірою зводить нанівець її соціальне життя. Тому діти часто приховують факти електронних домагань. Відібрання технологічного пристрою у дитини є додатковим покаранням для жертви [13].

У ситуації кібербулінгу переслідувач не бачить виразу обличчя жертви, не чує її інтонацій і не знає про її емоційні реакції: електронні листи чи миттєві повідомлення дозволяють йому дистанціюватися від них. Емоційний зворотній зв'язок регулює міжособистісну взаємодію. Кіберпереслідувач забуває, що реальна людина читає його повідомлення на екрані свого електронного пристрою. Жертва також не в змозі бачити переслідувача, уявляти його вираз обличчя, інтерпретувати його інтонації, тому їй важко

прочитати сенс, закладений у повідомлення сталкера. Зменшення емоційної складової в електронних повідомленнях призводить до виникнення непорозумінь між учасниками спілкування і водночас до недооцінки цього непорозуміння. Таким чином, спілкування спотворюється в обох напрямках, і учасники можуть навіть не знати про це [38].

Хоча члени спільноти іноді явно стають на бік кривдника чи жертви, зазвичай є багато мовчазних свідків, які своїм невтручанням підтримують переслідувача та підсилюють і без того принизливий і болісний досвід жертви. Свідкам кібербулінгу може бути легше приєднатися до агресора, ніж свідкам традиційного булінгу, оскільки це не вимагає фізичних зусиль або соціальних навичок; фізично слабка дитина може активно труїти найсильнішого, використовуючи сучасні технології таким чином, щоб компенсувати нездатність захищатися в реальному житті. Крім того, анонімність і відсутність особистого контакту знеособлюють взаємодію, що дозволяє легко забути про людську складову взаємодії і сприймати те, що відбувається як якусь симуляцію, на зразок комп'ютерної гри. Анонімність, дозволена в Інтернеті, спотворює поведінку людей. Можливість неідентифікації призводить до феномену розгальмування: без загрози покарання та соціального несхвалення люди говорять і роблять те, чого не сказали б і не зробили під своїм ім'ям, вони дозволяють собі набагато більше, ніж звикли в житті, де вони несуть відповідальність за свої дії та слова [27].

П. С. Воропаєв у своєму дослідженні зазначає, що кібер-булінг може мати різні форми. Правопорушники можуть поширювати необґрунтовані чутки в Інтернеті; зламати обліковий запис електронної пошти; поширювати фотографії чи відео в Інтернеті без згоди особи, яку фотографують чи записують; залякувати людину через соціальні мережі, створювати фальшиві профілі, надсилати образливі повідомлення, висміювати, зламувати та викрадати облікові записи (Yahoo, Facebook), створювати дискусійні теми,

групи чи сторінки в соціальних мережах проти конкретної людини. Важко ідентифікувати та контролювати насильство в кіберпросторі [21].

Оскільки явище кібербулінгу виникає саме в інформаційному середовищі, то сьогодні можна знайти кілька верифікацій цього поняття: «кібер-мобінг», «електронне знущання», «електронний булінг», «соціальна онлайн-жорстокість», «цифрова агресія».

У своїй роботі Н.І. Божко наголошує, що кібер-мобінг відбувається в різних формах: образи, жорстокі розмови, які часто не відповідають дійсності, крадіжка віртуальної ідентичності, розголошення інтимних даних, повторні погрози в електронних повідомленнях, сексуальні домагання з використанням образливих зображень і повідомлень.

Кібер-мобінг характеризується:

– анонімністю: правопорушники використовують псевдоніми, можуть висловити жертві те, чого б не сказали в особистій розмові, але при цьому не усвідомлюють наслідків своїх дій і не відчувають співчуття до жертви;

- посилення впливу через кіберзалякування. При цьому охоплюється дуже велика аудиторія;

- більш тривалий період: кібер-мобінг дозволяє переслідувати жертву в будь-який час доби, тобто 24 години поспіль [12].

В умовах інформаційно-технологічного вибуху всі соціальні спільноти суттєво трансформувалися та ускладнилися. Термін «молодь» набув особливої багатогранності. Значною мірою вона втратила своє змістовне визначення, оскільки навіть вік сьогодні не дозволяє дати однозначне визначення цієї соціальної групи. Розуміння структури молодого покоління, його мотивації, цілей і цінностей дає уявлення про майбутній устрій суспільства, адже багато в чому інтуїтивно визначені процеси, які відбуваються в молодіжному середовищі сьогодні, завтра стануть повсякденними фактами. Нині соціальна ситуація розвитку молоді базується на активному використанні Інтернет-комунікацій [14].

Сьогодні ми маємо цифрове покоління, яке існує в медіапросторі, відчувається там природно і комфортно. У взаємодії молоді в соціальних мережах виділяємо такі маркери поведінки: 1) демонстративна поведінка; 2) соціальна бажаність; 3) цінність спілкування (пошук соціальної підтримки); 4) парадокс публічності [61]. Дійсно, соціальні мережі є чудовою платформою для демонстрації статусу, знань і почуттів за допомогою, наприклад, гарних фотографій, розумних коментарів і публікацій. Дана форма поведінки підсилює нарцисичні якості молодих людей. Така поведінка може проявлятися в бажанні змінити зовнішність не тільки за допомогою макіяжу і речей, але більш радикально - за допомогою пластичних операцій. Активні молоді користувачі соцмережі часто роблять селфі, навіть екстремальні, щоб привернути увагу; вони часто викладають фотографії їжі, приготованих страв, щоб продемонструвати свої кулінарні здібності, також їм властиво постійне дивлення в дзеркало. Між активністю використання соціальних мереж і соціальною бажаністю існує тісний зв'язок. За допомогою віртуальних сторінок користувач може керувати своїм профілем відповідно до оцінок аудиторії, в тому числі незнайомої. Відповідно, виникає залежність від думки інших або більша увага до думки групи. Чим активніше молодь користується соціальними мережами, тим більшою є цінність спілкування, яке фокусується на взаємодії з іншими людьми (як реальними, так і віртуальними) у пошуках уваги, співчуття, допомоги та поради. Завдяки простоті використання цінність спілкування в Інтернет-середовищі стає більш привабливою для молоді [48]. При наявності мобільного пристрою чи іншого гаджета сучасна людина завжди може бути «на зв'язку», може записувати та оприлюднювати кожну свою дію, тобто будувати свою поведінку так, ніби вона перебуває в присутності інших, у тому числі на самоті.

На відміну від досліджень цього явища у шкільному віці, лише деякі українські та зарубіжні дослідники вважають, що кібербулінг є серйозною

проблемою для студентів, тобто серед юнацького віку (A. Baldasare, Sh. Bauman, M. Walrave, W. Heirman, K. Crosslin, M. Golman, R. Kota, S. Schoohs, M. Benson, M. Moreno, O. Ксьонда, А. Фоміченко, Sh. Gordon та ін). З розвитком кіберпсихологічної науки та пандемічної ізоляції виявилось, що випадків психологічного насильства в соцмережах серед студентів набагато більше, ніж зафіксовано, і більшість здобувачів мали подібний особистий досвід у стінах університету, який впливає на їх соціалізацію, подальше професійне становлення та відрізняється за причинами, характером, ознаками та наслідками від кібербулінгу в школі [17].

У своєму дослідженні M. Walrave та W. Heirman наводять статистичні дані про те, що близько третини студентів зізналися, що стали жертвами кібербулінгу, а п'ята частина опитаних визнала причетність до цього вчинку, з яких 40% не співчують своїм жертвам. В інших дослідженнях наголошується, що причиною прояву кібербулінгу в середній школі респонденти розуміють зовнішні, фізичні відмінності та внутрішню ієрархію між групою, а в університеті – сексуальну поведінку, політичні чи соціальні розбіжності (R. Kota, S. Schoohs, M. Benson, M. Moreno, A. Фоміченко).

Так само кібербулінг у закладі вищої освіти серед студентської молоді відрізняється від шкільного булінгу характером, прихованістю, психологічним рівнем, спрямованістю на підкреслення інтелектуальних, а не фізичних якостей особистості, меншою поширеністю та меншими деструктивними наслідками, ніж серед школярів.

Варто зазначити, що булінг та його віртуальна версія проявляється не лише у поведінці учнів та студентів один до одного, а й у поведінці викладачів щодо булерів і навпаки. Вчителі шкіл і викладачі вищих навчальних закладів можуть опосередковано спілкуватися через Інтернет і в реальному просторі та поводитися у спосіб, який викликає психологічний дискомфорт і обмежує право на особисту гідність учнів і студентів. Однак авторитарний стиль не завжди є показником насильницьких дій, тому таку

поведінку важко розпізнати як булінг. Окремою формою булінгу можуть бути цькування викладача з боку студентів [68]. Крім того, викладачі рідше ініціюють булінг у групі, ніж вчителі середньоосвітніх закладів (О. Ксьонда) [24].

А. Фоміченко у своїй праці «Особливості прояву кібербулінгу у вищій освіті (за матеріалами зарубіжних досліджень)» спирається на понятійний апарат традиційних форм і видів булінгу в реальному просторі та розглядає взаємозв'язок кібервіктимізації, відсутності соціальної підтримки та проблемами в соціальній сфері у студентів.

Натомість про іншу складову деструктивної взаємодії молоді в Інтернеті (кіберагресію) йдеться в інтеграції понятійного апарату традиційних форм і видів булінгу в реальному просторі з визначенням характеристик булінгу в кіберпросторі (інтегративний підхід). S. Noorbaloochi визначає кібербулінг як систематичне використання письмових, усних чи електронних висловлювань, фізичної поведінки, жестів або будь-якої їх комбінації одним або декількома здобувачами вищої освіти проти іншого студента, що призводить до фізичної чи емоційної шкоди, пошкодження майна, створенням ворожого середовища для оточуючих і порушення прав студентів і навчального процесу ВНЗ [29].

Таким чином, кібербулінгом вважається форма переслідування (цькування) між учасниками освітнього процесу, що включає систематичні, анонімні, масштабні та швидкодіючі, не залежні від часу та місця прояви агресивних чи провокаційних насильницьких дій (віктимізму) з використанням різноманітних засобів спілкування та особливостей віртуального світу. Враховуючи все вищесказане, уточнимо, що в акті кібербулінгу у вищих навчальних закладах, можуть брати участь не лише студенти, а й викладачі залежно від ролі кожного з учасників та соціальної структури явища [43].

Це означає, що вивчення сутності явища вимагає не лише визначення психологічного змісту кібербулінгу в студентському середовищі, а й обґрунтування структури явища відповідно до ролей і позицій учасників цього насильницького акту.

Розглянемо визначені соціальні ролі в структурі булінгу [11].

1. Студенти, які стають жертвами булінгу («жертви»). Для них характерні фізіологічні, психологічні та соціальні прояви: безсоння, депресія, відчуття небезпеки, порушення пам'яті та уваги, порушення мови або нервові тики (моргання), поганий апетит (М. Михайловський, І. Лопаткова); підвищена тривожність, низька самооцінка, майже ніколи не звертаються за допомогою до інших через невизнання проблеми, негативний досвід (К. Mehari, Г. Солдатова, А. Ярміна, А. Farrell, Н. Le Anh-Thuy). Жертвами булінгу в Інтернеті стають, як правило, ті студенти, які зазнали булінгу в реальному житті через зовнішність, погляди на світ, мислення, громадянський стан, навчання, здібності тощо (В. Петросянц, Г. Солдатова, А. Ярміна).

2. Студенти, які вчиняють насильство, ініціюють та очолюють процес булінгу («булер», «переслідувач», «агресор»). Мають високий потенціал загальної агресивності та імпульсивності для досягнення певної мети, «нападають» і «переслідують» не лише своїх «жертв», а й викладачів та родичів; низький рівень емпатії, самоконтролю та оцінки заподіяної шкоди (ефект дистанціювання), висока потреба домінування та задоволення від підпорядкування інших (V. Besag, K. Dodge, S. Sari); почувуються успішними та впевненими в акті булінгу (експертні знання про Інтернет) [49]; авторитарність, нарцисизм, невірноваженість, комплекс неповноцінності, часто залишаються самотніми та соціально дезадаптованими; агресивний гумор використовується агресором для приниження, лихослів'я, зниження популярності інших через відчуття власної багаточінності та задоволення як

спосіб подолання проблем і зниженої самооцінки (В. Петросянц, S. Sari, Г. Солдатова, А. Ярміна) [66].

3. Студенти, які позитивно ставляться до булінгу та активно беруть у ньому участь, але зазвичай не є ініціаторами та не відіграють провідної ролі («послідовники», «помічники») [46]. Для них характерні симпатія, бажання долучитися до «успіху» агресора, нездатність робити самостійні кроки та приймати рішення (Г. Мозгова, Л. Помиткіна); бажання допомогти та наслідувати ініціатора через ефект зараження, власні комплекси та страхи, бажання бути соціально значущим і сильним в очах оточуючих, найактивніша підтримка та поширення знеособлених актів кібербулінгу навколо жертви (О Норкіна).

4. Студенти, які відкрито підтримують цькування, наприклад, сміючись або вказуючи на ситуацію, але не втручаються («пасивне залякування»). Їм також властивий агресивний гумор (сарказм, іронія), і булерам, але на відміну від помічників, вони не активно поширюють ситуацію. Жартівливі коментарі жертві можуть бути захисним механізмом через тривогу та страх зайняти її місце в соціальній структурі студентської групи.

5. Студенти, яким подобається булінг, але не демонструють цього зовні («потенційні булери»). Їм властива прихованість думок, поглядів, замкнутість, нещирість, прагматизм, прагнення володарювати і домінувати.

6. Студенти, які не займаються булінгом і можуть вважати його неважливим для себе, тобто байдужі до ситуації («спостерігачі»).

7. Студенти, які негативно ставляться до насильства і вважають, що потрібно допомогти потерпілому, але нічого не роблять («потенційні захисники»). Вони між категоріями «спостерігач» і «захисник».

8. Студенти, які виявляють негативне ставлення до явища, захищають потерпілого або намагаються йому допомогти («захисник»). Особи, які мають авторитет у соціальній мережі та серед студентів, високий соціометричний статус, високий коефіцієнт задоволеності спілкуванням;

завдяки високій адекватній самооцінці та надійності найменше виявляють і стають учасниками булінгу (кібербулінгу) по відношенню до оточуючих та в студентській групі; вміння адекватно реагувати, доброзичливість дають змогу зрозуміти, співпереживати та допомогти «жертві» (О. Норкіна, О. Глазман).

На основі соціальної структури булінгу автори визначають компоненти та показники проявів основних активних форм кібербулінгу, а саме кіберагресії та кібервіктимності.

Кіберагресія. Згідно з теоретичною моделлю агресії І. Фурманова, у кризовій ситуації виникають напруженість та інші пов'язані з нею переживання, завдяки чому зміцнюються певні особистісні характеристики та моделі поведінки, а насамперед виникає бажання позбутися причини страждання (афективний процес). Відповідно до структурної схеми авторської моделі, агресивна поведінка може бути наслідком незадоволених потреб внаслідок впливу мотиваційних, емоційних, вольових і моральних компонентів, що регулюють поведінку (афективно-динамічна регуляція поведінки) [73]. У своєму дисертаційному дослідженні О. Блискун приділяє увагу та продовжує виокремлення основних компонентів (складових) віртуальної агресії молоді при побудові корекційної програми, таких як: мотиваційний, емоційний, вольовий та моральний. Це означає, що ці компоненти під час взаємодії підсилюють або послаблюють агресивну реакцію [10].

Кібервіктимізація. Позиція жертви – це комплекс уявлень про себе, своє місце в суспільстві, що включає когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти (О. Андроннікова). Відповідно, у своїх працях В. Туляков розкриває такі шість взаємопов'язаних компонентів жертви: інтелектуальна роль (характеристика свідомої, доцільної та цілебумовленої жертви); аксіологічний (ціннісні орієнтації та потреби як аспекти віктимності); діяльнісно-практичний (типові форми поведінкової активності типових

потерпілих); біологічні (основні природні детермінанти віктимності); соціально-рольовий (зв'язок між віктимогенною ситуацією та особистісними характеристиками жертви); емоційно-настановчий (психологічні фактори віктимності) [72].

Виходячи з вищевикладеного, структура кібербулінгу є інтегрованим утворенням взаємопов'язаних і обумовлених компонентів, які містять прояви типових психічних явищ (показники) для його конкретних активних форм (кіберагресії, кібервіктимність). Визначимо складові та показники проявів основних активних форм кібербулінгу серед студентської молоді.

Когнітивний / змістовний можна визначити як сукупність повних, актуальних, усвідомлених знань, необхідних для своєчасного розпізнавання кібербулінгу та його учасників; усвідомлення правової та моральної відповідальності за скоєне; розуміння причин, наслідків і відповідних стратегій реагування в студентському середовищі. Відповідно, показниками кібервіктимності та кіберагресивності є неповнота, недостатність та неусвідомленість знань про конкретну взаємодію, незнання шкоди, заподіяної іншим, та способів самозахисту [44].

Емоційна складова відображає сукупність емоцій і почуттів, викликаних кібербулінгом, та його окремі форми поведінки. Саме емоції є основною мотиваційною системою людської поведінки, ключовим компонентом досвіду людини при взаємодії, соціальному плані, з іншими людьми (O. Hornung, S. Dittes).

Мотиваційний компонент визначає стимули, потреби, які можуть бути задоволені в кіберпросторі. Отримані роботи підтверджують думку про те, що соціальне спілкування задовольняє різноманітні потреби студентів, супроводжує їх протягом усього навчального процесу та спонукає до різноманітних форм самостійної дії (наприклад, віктимної поведінки чи насильства)[62].

М. Данілова виділяє такі основні мотиви мережевої поведінки студентської молоді, як-от: інформаційний мотив (розгляд Інтернету як «фабрики інформації», без критичного осмислення його змісту); мотив досягнення (інструментальний підхід до Інтернету як способу заробітку); омунікативний мотив (Інтернет як засіб спілкування); мотив користування різними видами послуг; мотив самореалізації (спроби використати Інтернет-простір для публічного обговорення власних досягнень, результатів творчості, позицій).

Отже, кібер-булінг може мати різні форми: правопорушники можуть поширювати необґрунтовані чутки в Інтернеті; зламати обліковий запис електронної пошти; поширювати фотографії чи відео в Інтернеті без згоди особи, яку фотографують чи записують; залякувати людину через соціальні мережі, створювати фальшиві профілі, надсилати образливі повідомлення, висміювати, зламувати та викрадати облікові записи (Yahoo, Facebook), створювати дискусійні теми, групи чи сторінки в соціальних мережах проти конкретної людини. Кібер-мобінг характеризується анонімністю, посиленням впливу через кіберзалякування, тривалим періодом.

В структурі боулінгу виокремлюють наступні соціальні ролі: студенти, які стають жертвами булінгу («жертви»); які вчиняють насильство, ініціюють та очолюють процес булінгу («булер», «переслідувач», «агресор»); які позитивно ставляться до булінгу та активно беруть у ньому участь, але зазвичай не є ініціаторами та не відіграють провідної ролі («послідовники», «помічники»); які відкрито підтримують цькування, наприклад, сміючись або вказуючи на ситуацію, але не втручаються («пасивне залякування»); яким подобається булінг, але не демонструють цього ззовні («потенційні булери»); які не займаються булінгом і можуть вважати його неважливим для себе, тобто байдужі до ситуації («спостерігачі»); які негативно ставляться до насильства і вважають, що потрібно допомогти потерпілому, але нічого не роблять («потенційні захисники»); які виявляють негативне ставлення до

явища, захищають потерпілого або намагаються йому допомогти («захисник»). На основі соціальної структури булінгу автори визначають компоненти та показники проявів основних активних форм кібербулінгу, а саме кіберагресії та кібервіктимності. Складовими та показниками проявів основних активних форм кібербулінгу серед студентської молоді є: когнітивний / змістовний, емоційний та мотиваційний компоненти. Основними мотивами мережевої поведінки студентської молоді є: інформаційний мотив; мотив досягнення; комунікативний мотив; мотив користування різними видами послуг; мотив самореалізації.

1.3. Соціально-психологічні чинники формування кібербулінгу в молодіжному середовищі

Кібербулінг справедливо можна прирівняти до нового виду насильства, оскільки він супроводжується повторюваними агресивними, довільними та навмисними (а не випадковими) діями проти особи, яка не може захистити себе. Проблемним і досі невирішеним залишається виникнення та розвиток кібербулінгу в освітньому середовищі студентської молоді, де молоді люди досить чітко відчують його прояви та не менш схильні до болючих переживань, ніж підлітки. Важливість цього питання пов'язана з успішністю студента, періодом активного формування його професійного Я-образу, професійної самосвідомості, важливих професійних якостей, а також професійної самореалізації, через що віртуальне насильство завдає помітної шкоди.

Зарубіжні вчені M. Waseem, M. Ryan, C. Foster та J. Peterson при діагностиці булінгу (цькування) в навчальному закладі визначили фактори, які можуть спровокувати його виникнення, що також є схожими та різними для кривдника та жертви, а саме: сімейні, соціальне середовище та індивідуальні.

1. Сімейні чинники однакові для жертв і нападників у цій інтерпретації, а саме: неблагополучна сім'я, свідки чи жертви домашнього насильства.

2. Соціальні чинники також схожі за факторами вуличного виховання, соціально-економічних проблем, слабких зв'язків між батьками та навчальним закладом, але відрізняються відсутністю близьких однолітків чи друзів у потерпілих, тиском однолітків та участю у делінквентних об'єднаннях у агресорів.

3. Індивідуальні чинники схожі за поведінковими та емоційними проблемами, але відрізняються фізіологічними (хвороби, зовнішній вигляд тощо), статевими ознаками жертв, низькою успішністю та злочинною поведінкою переслідувачів [56].

На думку авторів, така класифікація факторів не враховує специфіку кібербулінгу, вікові особливості хлопчиків і дівчаток, широту факторів, що зумовлюють агресивну та віктимну поведінку. Тому розглядаються наступні доступні класифікації факторів.

Найбільш повно віктимолог О. Андроннікова представила комплекс таких факторів прояву віктимної поведінки (поведінки жертви булінгу):

1) психофізіологічні (особливості віку, відмінності статевих ролей, біологічні детермінанти теорії агресивної поведінки, спалахи інстинктів у зв'язку із закінченням підліткової кризи; несприятливі умови життя (фізичні, хімічні, екологічні фактори тощо), перевантаження, психічне напруження, безсоння, виснаження та синдромна втрата інформації, втома [3] тощо);

2) індивідуально-психологічні (самооцінка, емпатія, рівень суб'єктивного контролю, відчуття соціальної підтримки, тривожність, сміливість у спілкуванні, самоаналіз, радикалізм, рівень фрустрації);

3) соціально-психологічні (ворожість, директивність, непослідовність батьків, що призводять до віктимізації), які містять: соціокультурний фактор (вплив соціокультурного та соціально-економічного статусу, віктимність суспільства, особливості побутового оточення, вплив масового середовища).

медіа, характеристики стать, вік, спеціальність); сімейний фактор (гендерні особливості); наявність агресивної або ігноруючої батьківської моделі, психопатологія одного з членів сім'ї, порушення емоційної атмосфери, наявність моделей самовідданої батьківської поведінки, фізичне насильство, алкоголізм, подружні конфлікти); соціально-педагогічний фактор (відсутність індивідуального підходу до студента, віктимна деформація викладача, образливе ставлення вчителя та однокласників, психологічне та фізичне насилля, неприйняття однолітками).

На формування агресивної поведінки впливають наступні фактори:

1) ендогенні: біологічні, фізіологічні та патологічні зміни в організмі (хромосомні аномалії, соматичні та психічні розлади, ураження лімбічної системи, лобової частини головного мозку, симпатичної нервової системи (В. Полтавець), синдром Клайнфельтера як генетична аномалія (І. Блясова), аверзія (біль, дискомфорт, рух, емоційна напруга), самооцінка (відсутність впевненості в собі, занижена або завищена самооцінка, прагнення до самоствердження, бажання домінувати, тривожність або навпаки, низьке усвідомлення тривожності) [51].

2) екзогенні: сім'я (неконструктивне виховання, негативне ставлення до дітей, пристрасть до агресії, насильство між батьками); суспільство (агресивна поведінка, провокації, негативне ставлення, спостереження, моделі агресивної поведінки); індивідуальні (емоційні та фізичні депривації, вживання алкоголю та наркотиків); зовнішні детермінанти агресії (спека, стриманість, шум, забруднене повітря) (В. Полтавець).

Підсумовуючи вищесказане, основними чинниками виникнення кібербулінгу між жертвами та переслідувачами є психофізіологічні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні.

Якщо поглибити погляди науковців, то врахуємо чинники прояву віктимної поведінки студентської молоді, оскільки цей вік супроводжується розвитком та невизначеністю пошуків, різноманітністю впливу багатьох

факторів на саморефлексію, самопізнання, самооцінку, психологічних, так і соціальних, що по-різному проявляється у дівчат і хлопців. Тому ця соціальна група може стати жертвою (Л. Стуколова, Н. Волкова, Т. Шіпунова).

На віктимну поведінку юнаків впливає поєднання об'єктивних (зовнішніх) та суб'єктивних (внутрішніх) факторів віктимності (А. Мудрик, М. Одинцова, В. Худик, Д. Шигашов), а також ситуативних чинників (Т. Матанцева).

На думку Д. Рівмана, існує зв'язок між поведінкою жертви і трьома основними факторами вищого порядку, внутрішніми передумовами (суб'єктивними), а саме: екстраверсією, нейротизмом і психотизмом, тобто особливостями темпераменту. Ситуативні фактори посилюють виникнення віктимних ситуацій та їх подальший розвиток (наприклад, конфлікт). Модель агресії С. Anderson та В. Bushman також враховує вплив індивідуальних факторів у синтезі з ситуативними (наприклад, наявність сторонніх осіб, соціально-психологічний клімат у школі тощо) [6].

Чи будуть вирішальним психоемоційний стан, віктимогенні чи криміногенні характеристики студентів, залежить від специфіки ситуації. При цьому може відбуватися складне поєднання всіх компонентів, що визначатиме максимальну інтенсивність процесу віктимної поведінки (Т. Матанцева).

До об'єктивних чинників належать: економічні фактори (економічні кризи; застарілі виробничі потужності; низька заробітна плата; наявність монополій; високий рівень інфляції тощо); культурно-моральні фактори (падіння моралі; ідеали кримінальної субкультури; підтримка культури влади; зміни пріоритетів у бік споживчого характеру; байдуже ставлення до злочинності тощо); правові фактори (м'які закони; прогалини в законодавстві; недійсність правових норм тощо); психологічні фактори

соціального рівня (підвищена агресивність населення; страх; невпевненість у завтрашньому дні тощо) (О. Капінус).

Тому доцільно класифікувати чинники за О. Дроздовим, що визначають агресивність у молоді та їх можна розділити на 2 групи:

1) чинники, що залежать від демографічних та особистісних характеристик;

2) чинники, які завжди впливають на кожного: психосоціальні (вплив сім'ї, системи освіти, груп однолітків, молоді та молодіжних субкультур, медіа та комп'ютерних технологій), сучасні чинники соціальної фрустрації (оцінка цінностей в сучасній Україні, офіційні цінності і можливості їх досягнення, соціальний статус сім'ї) та ситуаційні фактори (навмисна агресія по відношенню до оточуючих, огида до об'єкта агресії, помста, конфлікт, об'єкти, пов'язані з агресією, бойові дії, змагання, погані настрої та ін.) [2].

Таким чином, щодо формування агресивної молоді, а також віктимної, доцільним буде використати розподіл факторів за об'єктивною, ситуативною та суб'єктивною складовими. Узагальнюючи, необхідно врахувати додаткові чинники, які зумовлюють деструктивну взаємодію студентів опосередковано через Інтернет, тобто через їхню присутність у віртуальному просторі.

Відповідно, інформаційна сфера, яка є системотворчим фактором суспільного життя, активно впливає на стан політичної, економічної, оборонної та інших складових безпеки будь-якої країни. Національна безпека значною мірою залежить від забезпечення інформаційної безпеки, і ця залежність зростатиме з технологічним прогресом. Соціальні мережі в Інтернет-середовищі стали популярним новим кіберпростором для життя, новим рівнем мережевої взаємодії сучасної молоді, де зареєстровані користувачі, що володіють комп'ютерними технологіями, можуть знаходити та використовувати необхідну для себе технічну та соціальну інформацію (В. Плешаков) .

У своєму дисертаційному дослідженні О. Блискун також пропонує враховувати фундаментальні технічні чинники, які впливають на взаємодію в кіберпросторі. На думку автора, саме вони сприяли зародженню Інтернету, який спочатку став соціальним чинником, а згодом – комплексом соціально-психологічних факторів, що визначають взаємодію молоді (людей) у різноманітних соціальних проявах (агресивна поведінка) [10]. Продовжуючи думку дослідниці та характеристику технічного чинника, зазначеного раніше, автори вважають, що технічні фактори впливають не лише на прояв агресивної, але й віктимної поведінки.

Оскільки кібербулінг в Інтернеті відбувається за допомогою різноманітних технічних засобів і різноманітної кількості програм, деякі його види можна віднести до групи електронних ризиків (вони не забезпечують безпеку та надійність обміну даними), а деякі до комунікаційної групи, оскільки вони включають у свою схему встановлення тісного контакту із жертвою протягом будь-якого періоду часу (наприклад, через електронну пошту, що може призвести до прогресування від віртуального до реального булінгу).

Технологічною характеристикою інформаційних процесів в Інтернеті є те, що опублікована в ньому інформація нікуди не зникає, тобто стигматизується (від грец. - ярлик, тавро) і назавжди зберігається в мережі. Через ці особливості змінити позицію жертви чи агресора складніше, ніж у реальному просторі (Т. Дьогтева). Але цьому можна запобігти, зміцнюючи матеріально-технічну базу серверів як на глобальному, так і на національному рівнях та рівнях вищої освіти (планове технічне обслуговування комп'ютерів, якими користуються викладачі та студенти, щоб уникнути кібератак; сучасні комп'ютери, що підключаються до локальної мережі тощо) [29].

Це означає, що технічний фактор кібербулінгу можна віднести до об'єктивних факторів виникнення кібербулінгу, які залежать від загального

розвитку людини, змін в Інтернеті (розвиток кіберпростору), забезпечення інформаційної безпеки тощо. Проте саме інформаційне цифрове середовище не можна розглядати як детермінанту чи фактор психологічного розвитку. Це інструмент або засіб, який виконує функцію залучення людей до широкого кола видів діяльності за певних соціокультурних умов. Операційний характер засобу зумовлює новітні соціально-психологічні наслідки, де сучасне людство, а особливо молоде покоління, почало трансформуватися в новий тип сучасної людини – «HomoCyberus» (за визначенням В. Плешакова) або «HomoVirtualis» щодо студентства (за соціологом М. Даниловою). Молоде покоління почало більше проявляти себе у віртуальній реальності, розвиватися, соціалізуватися та кіберсоціалізуватися (Г. Біктагірова).

Автор виділяє модель кіберсоціалізації особистості, де вона може займати позицію об'єкта (вплив кіберпростору на життя); суб'єкта (задоволення власних потреб); жертви (негативні наслідки) та/або жертви несприятливих умов кіберсоціалізації (небезпеки кіберпростору та їх джерела). Ситуація та наслідки залежатимуть від ефективності соціально-виховної роботи традиційних інститутів соціалізації (навчальних закладів, сім'ї, дитячих та молодіжних організацій тощо). Тому мережева соціалізація як особлива форма соціалізації стала невід'ємною частиною набуття соціального досвіду особистості в інформаційному суспільстві. Її вплив на соціальний, фізичний і психологічний розвиток людей неоднозначний і залежить переважно від суб'єктивних особливостей індивідів особистості [63].

Відповідно до проаналізованих наукових джерел чинниками кібербулінгу, тобто умови для формування кібер-агресора чи кібер-жертви, є культурно-моральними, організаційно-управлінськими, технічними, правовими, економічними (об'єктивними) та психофізіологічними, соціально-психологічними та індивідуально-психологічними (суб'єктивними), які зумовлюють деструктивну взаємодію студентів

опосередковано через Інтернет, тобто через їхню присутність у кіберпросторі.

Педагогічний фактор онлайн-булінгу розглядається як несприятлива ситуація міжособистісного розвитку (В. Івшин, С. Ідрисова, Л. Татяніна). Продовженням обґрунтування чинників віктимності М. Долгових та концептуальних положень О. Андроннікової серед соціально-педагогічних є певна відсутність індивідуального підходу до студента (врахування психологічних особливостей, схильностей та соціальної ситуації розвитку в колективі та сім'ї); віктимна деформація педагога (перетворення педагогічного спілкування на механізм соціально-педагогічної віктимізації студента, що порушує базову потребу в безпеці, без задоволення якої неможливий гармонійний розвиток особистості (Г. Коджаспірова); образливе ставлення педагога та одногрупників; психологічне та фізичне насильство; неприйняття однолітками). Натомість педагогічні чинники серед кібербулерів демонструють педагогічну занедбаність у вигляді від учбової дезадаптації (наростання труднощів у навчанні, розлади поведінки, що виражаються у конфліктах з педагогами та одногрупників, пропуски занять) та декомпенсації (студент має проблеми з вивченням одного чи кількох предметів при збереженні загального інтересу до закладу вищої освіти) до криміналізації дозвілєвого середовища (М. Галагузова) [15].

Таким чином, більшість дослідників віктимізації та агресії у кіберпросторі розглядають цю проблему через соціально-психологічні чинники, тобто через соціалізацію та кіберсоціалізацію молоді, сімейні, соціально-педагогічні та особистісні чинники, які свідчать про її залученість у віртуальний простір та поведінкові особливості в Інтернеті різного роду [74]. Проте, за словами О.О. Блискуна, вплив соціально-психологічних чинників і тим самим формування деструктивної взаємодії у формі кібербулінгу відбувається крізь призму індивідуально-психологічних особливостей особистості, її унікальне динамічне поєднання психічних

процесів (когнітивних, емоційних, вольових), станів (настрій, апатія, страх, зосередженість, психологічна готовність до діяльності та ін.) і властивостей (самосвідомість, спрямованість, характер, здібності, темперамент) [10].

Отже, узагальнюючи вищевикладене, основними чинниками виникнення кібербулінгу між жертвами та переслідувачами є психофізіологічні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні. На віктимну поведінку юнаків впливає поєднання об'єктивних (зовнішніх) та суб'єктивних (внутрішніх) факторів віктимності, а також ситуативних чинників.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ КІБЕРБУЛІНГУ В МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Методики дослідження проблеми кібербулінгу

Основними задачами емпіричної частини кваліфікаційної роботи є:

1. Створення методологічного комплексу дослідження, спрямованого на вивчення наявності кібербулінгу, віктимності та домінуючих потреб в учасників кібербулінгу серед студентської молоді; підбір валідного психодіагностичного інструментарію.

2. Проведення емпіричного дослідження змісту та структури кібербулінгу в молодіжному середовищі та їх обговорення.

Означенні вище завдання детермінували хід емпіричної частини роботи і дозволили виділити такі її етапи: підготовчий, діагностичний і аналітичний.

Підготовчий етап супроводжується системою методів до якого входять: спостереження, бесіди, опитування, тестування. Тому зміст підготовчого етапу полягає в створенні психодіагностичного комплексу, спрямованого на вивчення особливості кібербулінгу серед студентської молоді.

Згідно з цілями та завданнями магістерської роботи нами був створений комплекс методик для вивчення показників кібербулінгу й віктимності та здійснено експериментальне дослідження. Вибірка складає 20 осіб (віком 18 - 22 років), студентів Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Діагностика кібербулінгу в нашому дослідженні проводилася за наступними методиками: «Виявлення булінг-структури» (автор О. Норкіна, адаптація К. Гордієнко); «Анкета виявлення кібернасилля серед студентів на основі дослідження О. Макарової «Психологічні особливості кібербулінгу як форми Інтернет-злочину» (К.О.Гордієнко) [26].

Для дослідження особливостей мотиваційного компоненту кібербулінгу використано наступну методику: Тест-опитувальник «Діагностика потреб, що задовольняються в Інтернет- середовищі» у перекладі українською (автор В. Плешаков) [27].

Для визначення характеристик віктимності застосовано методику «Методика дослідження схильності до віктимної поведінки (О. Андроннікова)» [5].

Також, при діагностиці кібербулінгу можна використовувати методику Л.А.Найдьонові «Діагностика кібербулінгу та індексу кібервразливості». Самодіагностику готовності до подолання кібербулінгу у співпраці з дітьми та їхніми батьками можна проводити за таблицями самоконтролю. В них пропонуються набори правил «2-3-4-5», які краще запам'ятовуються, оскільки послідовно нарощується їхня кількість: 2 – два головні принципи протистояння кібербулінгу для батьків, 3 – три правила для спостерігачів, 4-чотири правила для батьки, 5 – п'ять правил для дитини, яка стикається з кібербулінгом. Критерієм для самодіагностики є здатність запам'ятовувати правила. Якщо всі правила з таблиць запам'ятати, то це підвищує готовність до розмови з різними категоріями учасників булінгу та сприяє ефективності протидії булінгу та кібербулінгу [32].

Методика «Виявлення булінг-структури» (автор О. Норкіна, адаптація К. Гордієнко). Методика включає в себе 25 запитань та 5 шкал: 1. Ініціатор 2. Помічникініціатора 3. Захисник 4. Жертва 5. Спостерігач. За підсумками підрахунку отриманих балів визначається, скільки суб'єктів є булерами, а скільки – помічниками, скільки студентів є жертвами, скільки захисників і спостерігачів в групі. «Булінг-структуру» як соціальну систему, запропоновану Е. Роландом, описує Д. Лейн, що включає виконавців (переслідувачів, агресорів, хуліганів), їх жертв і свідків (спостерігачів).

Інша класифікація «булінг - структури» (О.Л. Глазман) описує наступні складові цього явища: 1. Ініціатори (кривдники), що характеризуються як особи з високим потенціалом загальної агресивності. Вони «нападають» не лише на своїх жертв, а й на вчителів та родичів. 2. Для помічників ініціатора характерне бажання допомогти і наслідувати «кривдника». Вони використовують пряме залякування, саме вони ображають і б'ють людей. 3. Захисники «постраждалих» взагалі мають найбільший авторитет серед однокласників. Вони найрідше залякують своїх однолітків і рідше зазнають знущань. 4. Жертви. Такі діти переживають психологічне насильство, ізоляцію та самотність, почуття небезпеки та тривоги. «Жертви» булінгу, як правило, демонструють симптоми депресії, високий рівень тривоги та інші подібні негативні емоційні прояви. 5. Спостерігачі (свідки). У ситуаціях жорстокого поводження більшість дітей при всій їх різноманітності та неоднорідності виступають у ролі «свідків». На основі запропонованої класифікації «булінг - структури» О. Норкіною була розроблена методика, метою якої є визначення ролей і позицій, які молоді люди займають у булінгу. Варто зазначити, що під «спостерігачем» у цій методиці розуміються учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад, сміючись або вказуючи на ситуацію, але не втручаються в неї («пасивні хулігани» за Д. Олвеусом), учні, які схожі на булерів, але вони не виявляють цього назовні («потенційні хулігани» за Д. Олвеусом) і учні, які не беруть участі в булінгу і

можуть вважати, що це не їхня справа, тобто виявляють байдуже ставлення до булінгу («спостерігачі» за Д. Ольвеусом) .

Цей тест складається з 25 запитань, три з яких дозволяють визначити наявність насилля в класі, як серед учнів, так і вчителів. Таким чином, дана методика дозволяє психологу визначити «булінг- структуру» в класі для подальшої роботи у сфері профілактики булінгу в школі.

К. Гордієнко на базі методики виявлення домінуючої ролі під час кібербулінгу «Булінг-структури» (О. Норкіної) розробила авторський варіант, який адаптований для діагностики кібербулінгу серед групи студентів, як з боку студентів, так і викладачів. Автором були розроблені запитання та відповіді, щодо деструктивної взаємодії студентів у мережі Інтернет. За класифікацією О. Глазмана, О. Макарової, S. Wigderson, M Lynch та ін. та за результатами психологічної діагностики групу студентів поділяють на:

1. Кібербулерів (ініціаторів, кривдників, агресорів) – студентів, які мають проблеми соціально-психологічної адаптації в сім'ї, навчальній та професійній діяльності, страждають на власну девіантну поведінку, агресивність, нарцисизм, авторитарність, неврівноваженість, комплекси неповноцінності та систематично відтворюють насильницькі дії, спрямовані на заподіяння шкоди потерпілому (незнайомим особам, одногрупникам, родичам, викладачам тощо) з використанням інформаційно-комунікаційних засобів.

2. Помічників кібербулера, які характеризуються прагненням допомогти та наслідувати ініціатора через ефект зараження, власних комплексів і страхів, а також бажання бути соціально значущими та могутніми в очах інших, найбільш активно підтримують, поширюють знеособлені акти кібербулінгу навколо жертви.

3. Захисників кібер-жертви – осіб, які мають авторитет у соціальній мережі та серед студентів, найменше проявляють онлайн-цькування по відношенню до інших та вміють правильно реагувати.

4. Кібер-жертв – віктимних студентів, які характеризуються підвищеною тривожністю та зниженою самооцінкою, відчують психологічне насильство у соціальних мережах, ізольованість і самотність, небезпеку та ніколи не звертаються за допомогою до інших.

5. Свідків кібербулінгу – більшість студентів, які є спостерігачами кібербулінгу, але найчастіше залишаються осторонь, характеризуються різкими змінами настрою та невпевненістю в собі, що впливає на їх поведінку та бездіяльність.

Обробка результатів. За кожну відповідь за окремою шкалою нараховується 1 бал.

0-8 б. – низький рівень прояву конкретної ролі;

9-17 б. – середній рівень прояву конкретної ролі;

18-25 б. – високий рівень прояву конкретної ролі.

Відповіді на питання 13, 17 і 20 дозволяють дізнатися про наявність кібербулінгу від студентів та викладачів. Таким чином, дана методика дає можливість психологу визначити «структуру кібербулінгу» серед студентів для подальшої роботи з профілактики насилля у мережі.

«Анкета виявлення кібернасилля серед студентів на основі дослідження О. Макарової «Психологічні особливості кібербулінгу як форми Інтернет-злочину» (К.О.Гордієнко). Використання цієї методики є доречним, адже за її допомогою можна з'ясувати загальне розуміння студентів про наявність, поширеність та частоту виникнення явища, про їх особистий досвід з кібербулінгом у різних соціальних мережах, проявах та сферах життя, про наслідки для себе та оточуючих, про юридичну й моральну відповідальність за здійснене та стратегії реагування. Анкета є змішаного типу (напівзакрита). Досліджуваним пропонуються уточнювальні питання (стать, студентство, вік, спеціальність, погодження на обробку даних) та 16 запитань, на які потрібно дати відповіді на запропоновані варіанти, або внести свій варіант відповіді. Усі питання є обов'язковими із обмеженою єдиною можливістю

проходження, а анкета – анонімною та добровільною. Обробка результатів анкети полягає у виявленні відсоткового співвідношення відповідей на поставлені запитання, тобто визначення загальної тенденції кібербулінгу, а саме: даних щодо розуміння діджиталізації проблеми насилля, виявлення частоти психологічного насильства в соціальних мережах, впливів на різні сфери життя особистості, найпоширеніших видів кібернасильства, способів реагування, попередження та допомоги; кількісних показників прояву кібербулерів, кібер-жертв та свідків у студентському середовищі.

Тест-опитувальник «Діагностика задоволеності потреб в Інтернет-середовищі» у перекладі українською (автор В. Плешаков) було використано з метою дослідження мотиваційного компоненту кібербулінгу. Тест допомагає визначити домінуючі потреби в учасників кібербулінгу, які вони можуть задовольнити у Інтернет-просторі, а саме, рівень таких шкал, як: фізіологічні, екзистенційні, соціальні, престижності, духовні, пізнавальні. Фізіологічні потреби у Інтернеті задовольняються завдяки задоволенню базових потреб, а саме: через замовлення їжі, одягу, побутових засобів, ліків, отримання еротичних послуг, економії часу тощо. Екзистенційні потреби задовольняються в Інтернет-середовищі завдяки поширеності та доступності комп'ютерних технологій, реалізації структурного контролю за соціальними мережами та колом спілкування, де людина відчувається безпечно, відкрито та психологічно комфортно для власної впевненості завдяки анонімності й відсутності невербальних компонентів.

Задоволення соціальних потреб у Інтернеті передбачає взаємодію та кіберкомунікацію з іншими користувачами, під час якої можливо надати певну інформацію про себе, знаходити фоловерів за інтересами, спілкуватися у певних субкультурах (геймери) й завдяки блогу, зі знайомими в реальному житті та з тими, хто відомий лише у кіберпросторі. Потреби престижності задовольняються через можливості Інтернет-ресурсів демонструвати творчі набутки оточуючим та ділитися своїми успіхами у різних областях

(фотографії, подорожні нотатки, музичні композиції, відео, пісні, різні вироби тощо), що сприяє задоволенню потреби в самоповазі та повазі з боку оточуючих, в схваленні та визнанні, в досягненні успіху та високої оцінки. Духовні потреби реалізуються з можливістю представити себе в кіберпросторі, де користувач може самоактуалізуватися (на відміну від реального життя, згідно з А. Маслоу), спробувати себе в новій ролі (змінити стать, вік, приналежність, сферу діяльності тощо), виразити себе, розвивати власну особистість (приймати рішення, досягати цілей, ризикувати, брати відповідальність, керувати людьми тощо). Когнітивні потреби пов'язані з позитивними емоціями і самостійно спрямовані на процес пізнання, потреби в пошуку, сприйнятті і реалізації нової інформації, які можуть проявлятися в різних формах: в оновленому стимулі (колір, звук, форма), в нових знаннях (призначення, пристрій тощо), а також у новій системі уявлень про світ (певні, наукові, інноваційні знання тощо) та втілені через кіберпростір та Інтернет-середовище [36].

Методика містить 18 питань із 3 зафіксованими варіантами відповідей, відповідно до яких оцінювався рівень кожної зі шкал: «так» - 2 б., «іноді» - 1 б., «ні» - 0 б. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження відбувається через виявлення домінуючих потреб індивідуально та у кожної із груп (булери, жертви).

Методика дослідження схильності до віктимної поведінки (О. Андроннікова) призначена для діагностики схильності до віктимної поведінки підлітків осіб юнацького віку. Віктимна поведінка – це поведінка, яка через свої характеристики підвищує ймовірність того, що особа стане жертвою. Відповідно ситуаційно-орієнтованих ролей розрізняють агресивну, активну, ініціативну, пасивну, некритичну і нейтральну жертву. Тест являє собою набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, призначених для вимірювання схильності до реалізації певних форм віктимної поведінки, таких як: шкала реалізованої віктимності; шкала схильності до агресивної

віктимної поведінки; шкала схильності до самодеструктивної поведінки; шкала схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки; шкала схильності до залежної та безпорадної поведінки; шкала схильності до некритичної поведінки. Авторка виділяє кілька рівнів віктимності: «нормальний рівень віктимності» (характерний для добре пристосованої людини); «середньостатистичний рівень віктимності» (залежить від конкретних соціальних умов і прийнятої соціокультурної норми віктимності); «високий рівень віктимності» (специфічні характеристики особистості, що підвищують ступінь її вразливості та знижують рівень адаптації). Методика базувалася на таких психологічних інструментах як: СМІЛ (Л. Собчик), фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI) (Дж. Фаренберг, Р. Хампел, Х. Селг), методика діагностики девіантної поведінки (СВП) (О. Орел). Може використовуватися як самостійна психодіагностична методика, або у комплексі з іншими.

Пропонується 86 тверджень, кожне з яких стосується рис характеру особистості, поведінки, вчинків, ставлення до людей, поглядів на життя тощо. Реалізована шкала віктимізації вимірює, як часто суб'єкт опиняється в критичних ситуаціях. Найчастіше це прагнення до агресивних, безрозсудних, спонтанних дій. Отримані дані переводяться у стени відповідно до вікової категорії досліджуваних. Якщо показники за кожною окремою шкалою нижчі за норму (1-3 стіни), це означає, що віктимності не встановлено, а якщо вище норми (від 8 стін), встановлено високий рівень проявів віктимності.

Якщо показники за цією шкалою нижче норми (1-3 стіни), суб'єкт не часто потрапляє в критичні ситуації або вже виробив захисний режим поведінки, що дозволяє йому уникати небезпечних ситуацій. Але є внутрішня готовність до віктимної поведінки. Швидше за все, людина, яка відчуває внутрішній рівень напруги, намагається повністю уникнути конфліктної ситуації. Якщо показник вище норми (8-9 стін), це означає, що людина часто

опиняється в неприємних або навіть небезпечних для здоров'я і життя ситуаціях. Причиною цього є внутрішня схильність і бажання особистості діяти певним чином.

2.2. Результати дослідження особливостей кібербулінгу серед молоді

У ході емпіричного дослідження було з'ясовано, що за методикою «Виявлення булінг-структури» (автор О. Норкіна, адаптація К. Гордієнко) основна частина досліджуваних (45% - 9 осіб) діагностує позицію спостерігачів (або свідків, які спостерігають у ситуаціях кібербулінгу). 20% (4 особи) студентської молоді показали позицію захисника «жертви» (мають найбільший авторитет серед одногрупників, їх цькують і булять менше за всіх, а 15% (3 особи) досліджуваних виявили позицію помічника ініціатора (що характеризуються бажанням допомогти ініціатору, використовують пряме залякування, ображають словами, погрожують побоями). Серед учасників дослідження виявлено 10% (2 особи) з позицією ініціаторів кібербулінга (особи, які мають високий потенціал загальної агресивності, нападають не лише на однолітків, а й на викладачів та родичів), та 10% (2 особи) займають позицію жертви (це студенти, що відчують психологічне насилля, ізолюваність та самотність, відчуття небезпеки та тривоги, їм також притаманні симптоми депресії, високий рівень тривожності та інші негативні емоційні прояви) (Табл.2.1., Рис. 2.1.):

Таблиця 2.1.

Результати дослідження домінуючої ролі під час кібербулінгу (методика «Виявлення булінг-структури» О. Норкіної, адаптація К. Гордієнко)

домінуюча роль під час кібербулінгу	Кількість осіб	% показник
Ініціатор	2	10
Помічник	3	15

Захисник жертви	4	20
Спостерігач	9	45
Жертва	2	10

Отримані дані зобразимо у вигляді кругової діаграми:

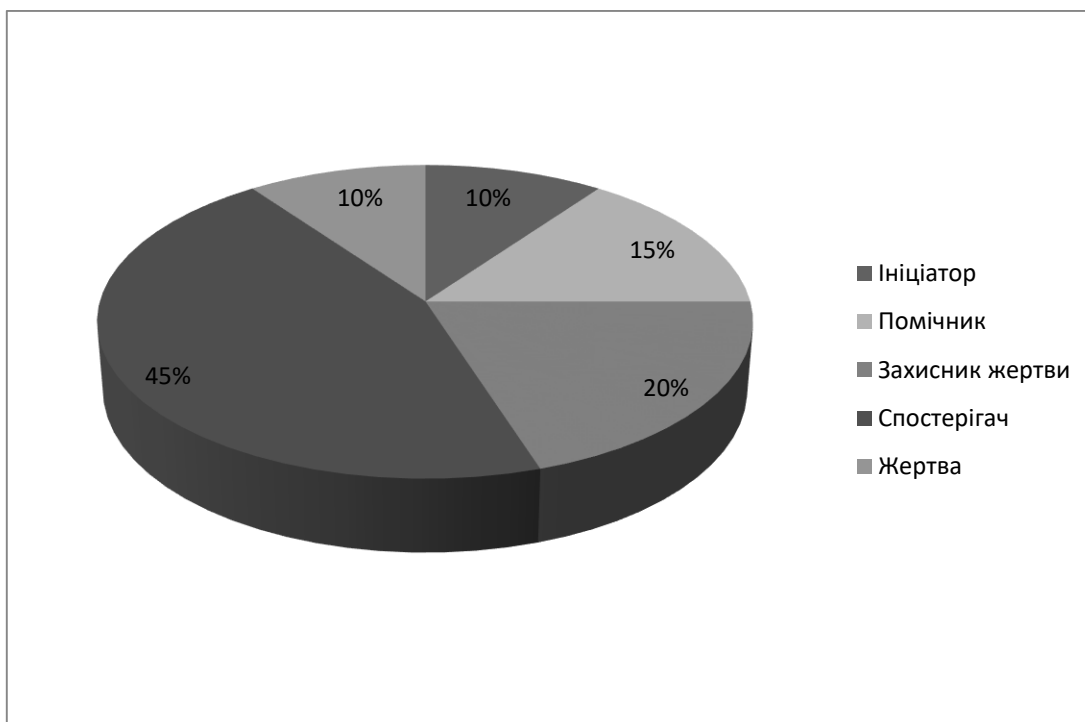

Рис.2.1. Співвідношення домінуючих ролей під час кібербулінгу (методика «Виявлення булінг-структури» О. Норкіної, адаптація К. Гордієнко)

Отримані дані можуть свідчити про те, що такі форми кібербулінгу, як Ініціатор та Жертва є «соціально неприйнятними» ролями, тому в них складно зізнатися, але все ж таки легше, ніж зізнатися в булінгу. Найбільш поширеними видами кібербулінгу, за досвідом респондентів, є: отримання погроз/образливих повідомлень у соціальних мережах або у вигляді коментарів під фото або відео, найменш поширеним є аутинг – публікація фото чи відео.

Для визначення загальної тенденції онлайн-булінгу серед відібраної вибірки також була використана методика «Анкета виявлення кібернасилля серед студентів на основі дослідження О. Макарової «Психологічні особливості кібербулінгу як форми Інтернет-злочину» (К.О.Гордієнко).

Аналіз результатів за проведеною методикою виявив, що 90% (18 осіб) досліджуваних вважають, що живуть у час цифрової трансформації суспільства, з них 80% (16 осіб) знають про проблему інтернет-насильства та переконані, що кількість психологічного насильства у віртуальних мережах за останні роки зросла завдяки цифровому прогресу.

Більшість опитаних, 60% (12 осіб), пов'язують збільшення кількості кібербулінгу з карантинном COVID-19, самоізоляцією та військовим станом в країні. Виходячи з наданих відповідей, можна зробити висновок, що студенти орієнтовані, розуміють викладену проблему кібербулінгу та її причини.

Для виявлення онлайн-булінгу серед студентів навчального закладу отримано результати щодо поширеності явища в різних сферах життя студентів, де 9 студентів (45%) помітили наявність кібербулінгу в особистій сфері; у соціальних відношеннях – 5 осіб (25 %); у навчальному закладі - 4 особи (20 %) та 2 студента - 10% показали наявність цього явища в інших сферах.

Отримані емпіричні дані представлені в Табл. 2.2., Рис. 2.2.

Таблиця 2.2.

Результати дослідження загальної тенденції онлайн-булінгу серед студентів («Анкета виявлення кібернасильства серед студентів на основі дослідження О. Макарової «Психологічні особливості кібербулінгу як форми Інтернет-злочину» (К.О.Гордієнко))

загальної тенденції кібербулінгу	Кількість осіб	% показник
Розуміння проблеми інтернет-насильства завдяки цифровому прогресу	16	80
Зв'язок кібербулінгу з карантинном COVID-19 та самоізоляцією	12	60

наявність кібербулінгу в особистій сфері	9	45
наявність кібербулінгу у соціальних відношеннях	5	25
наявність кібербулінгу у навчальному закладі	2	10
наявність кібербулінгу в інших сферах життя	2	10

Отримані дані зобразимо у вигляді гістограми:

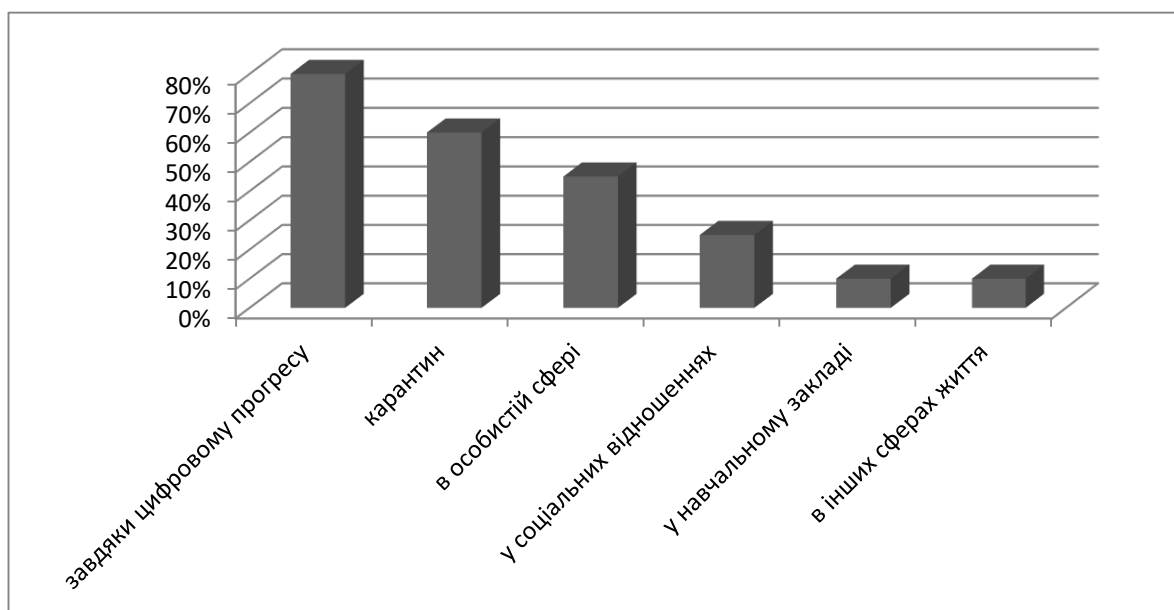

Рис. 2.2. Показники загальної тенденції онлайн-булінгу серед студентів («Анкета виявлення кібернасилля серед студентів на основі дослідження О. Макарової «Психологічні особливості кібербулінгу як форми Інтернет-злочину» (К.О.Гордієнко))

Отже, нами виявлено, що студенти вищих навчальних закладів найчастіше стикаються або стають свідками психологічного насильства в Інтернеті в особистій сфері через ставлення та погляди. У соціальній (громадянська позиція, приналежність до субкультури) сфері спостерігаються середні показники. Кібермобінг, тобто насильство в освітній сфері, де учасниками стають одногрупники та викладачі, та в інших сферах діяльності (відеоігри, кіберспорт) є найменш поширеним серед студентів.

Для дослідження мотиваційної складової кібербулінгу нами було розглянуто потреби студентів, які задовольняються в Інтернет-середовищі за методикою «Діагностика потреб, що задовольняються в Інтернет-середовищі» у перекладі українською (автор В. Плешаков). Дана методика у формі опитування дозволила виявити такі типи потреб: фізіологічні, екзистенціальні, соціальні, престижності, духовні, когнітивні.

Результати дослідження показників за методикою «Діагностика потреб, що задовольняються в Інтернет- середовищі» у перекладі українською (автор В. Плешаков) виявили, що випробовувані мають високий рівень наступних потреб: соціальні – 75% (15 осіб), когнітивні – 50% (10 осіб), фізіологічні – 45% (9 осіб) та престижності – 40% (8 осіб).

В таблиці 2.3 та рисунку 2.3. представлені результати за показниками цієї методики.

Таблиця 2.3.

Результати дослідження важливих потреб, що задовольняються в Інтернет- середовищі («Діагностика потреб, що задовольняються в Інтернет-середовищі» у перекладі українською (автор В. Плешаков))

потреби	Кількість осіб	% показник
соціальні	15	75
когнітивні	10	50
фізіологічні	9	45
престижності	8	40

Отримані дані зобразимо у вигляді гістограми:

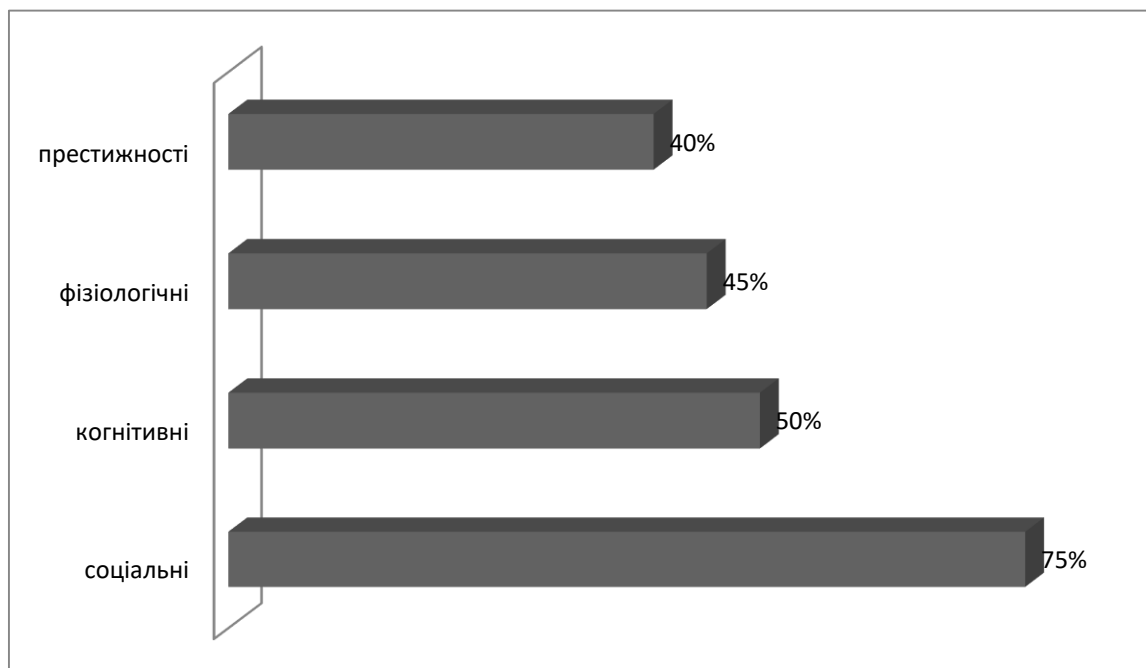

Рис. 2.3. Показники важливих потреб, що задовольняються в Інтернет- середовищі студент («Діагностика потреб, що задовольняються в Інтернет- середовищі» у перекладі українською (автор В. Плешаков))

Аналіз отриманих даних показав, що найбільша кількість студентів має високий рівень соціальних потреб (75% - 15 осіб), що передбачає взаємодію та кіберкомунікацію з іншими користувачами, під час якої можливо надати певну інформацію про себе, знаходити фоловерів за інтересами, спілкуватися у певних субкультурах (геймери) й завдяки блогу, зі знайомими в реальному житті та з тими, хто відомий лише у кіберпросторі. Студентська молодь виявила бажання взаємодіяти опосередковано через гаджети, знаходячи інтернет - співбесідника завдяки пошуку за певною інформацією, інтересами, поглядами, побажаннями, що значно спрощує побудову взаємодії. Це можна пояснити карантинном COVID-19, військовим станом в країні, а саме, он-лайн навчанням, коли студенти звикли більш спілкуватися з одногрупниками та викладачами за допомогою гаджетов. Саме при задоволенні цих потреб вони стикаються з кібербулінгом.

Дані опитування показують, що студенти характеризуються високим

рівнем когнітивних потреб, які вони задовольняють у Інтернеті (50% - 10 осіб). Отримані результати можна пояснити тим, що серед студентів непопулярними є традиційні способи отримання інформації (книги, бібліотека), вони частіше обирають пізнання світу завдяки можливостям інтернет-простору, тобто задоволення пізнавальних потреб відбувається шляхом отримання нової інформації в оновленому стимулі (колір, звук), в сучасній системі уявлень про світ (наукові, інноваційні знання), що втілюється через гаджети.

Згідно з результатами опитування можемо спостерігати, що для сучасних студентів важливими є фізіологічні потреби (45% - 9 осіб), тобто вони віддають перевагу задовольняти базові потреби у їжі, побутових засобах, одязі, ліках, завдяки використанню інтернет-додатків, замовлення. Вони вважають, що таким чином економлять час, енергію та мають більше вибору, але така опосередкована діяльність на постійній основі замінює реальну взаємодію та зменшує кількість зусиль для досягнення задоволення та насичення. Це також пояснюється наслідками карантинного режиму та військового стану.

Також, серед досліджуваних виявлено високий рівень потреби престижності у 40 % (8 осіб), тобто вони прагнуть знайомитися з життям інших, демонструвати власні успіхи і своє життя за допомогою Інтернету, тому що для підвищення самооцінки їм потрібні зовнішнє схвалення, позитивна оцінка, повага. Маючи схвалення та визнання, відчуття успіху та високу повагу з боку інших, вони підвищують власну самооцінку, яка не задоволена в реальному житті. Часто такі люди мають агресивні та домінуючі прояви, якщо хтось має думку, яка не відповідає їхнім уявленням і може загрожувати їх самооцінці. Саме при задоволенні цієї важливої для них потреби вони стикаються з проявами кібербулінгу, стають жертвами чи ініціаторами.

Аналіз теоретичних даних виявив, що серед основних причин позиції жертви кібербулінга студентства є віктимна поведінка. Дослідження віктимної поведінки здійснювалось із застосуванням методики «Дослідження схильності до віктимної поведінки (О. Андроннікова)».

Результати дослідження показників за методикою «Дослідження схильності до віктимної поведінки (О. Андроннікова)» виявили, що у респондентів спостерігається агресивна віктимна поведінка в нормі (60% - 12 осіб), нижче норми (35% - 7 осіб) та 1 особа (5 %) вище норми. Особи з показником «нижче норми» характеризуються зниженням мотивації досягнень і спонтанності, можлива висока чутливість, уразливість. Вони мають хороший самоконтроль, бажання поважати прийняті норми та правила, стабільність у збереженні установок, інтересів і цілей.

Виділяють 4 підтипи осіб з вираженою агресивно віктимною поведінкою: 1) активні, самостійні, впевнені в підтримці групи, найчастіше з родини з доброзичливим ставленням; 2) залежні, соціально неактивні, з сім'ї з нерідними батьками; 3) замкнуті, невпевнені в собі, тривожні, з погано побудованими соціальними контактами через наявність внутрішнього конфлікту; 4) впевнені у собі, сильні, досить гнучкі і практичні у житті, схильні до маніпулювання іншими для досягнення власних цілей, часто не замислюються про наслідки будь-яких дій.

За показником «Схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки» було виявлено, що для більшості респондентів характерний прояв даного виду віктимної поведінки на рівні нижче норми (50% - 10 осіб) та на нормальному рівні (40% - 8 осіб). У 2 опитаних (10%) цей показник знаходиться на рівні «вище норми». Це означає, що ці студенти є провокаторами ситуації віктимності своїм проханням/зверненням.

Такі індивіди можуть бути провокаторами (залучати інших з метою заподіяння собі шкоди) або підбурювачами, які характеризуються ризикованими, необдуманими діями, небезпечними для себе та оточуючих.

Вони можуть не усвідомлювати наслідки своїх дій або не надавати їм значення в надії, що все обійдеться. Але не можна сказати, що показник «Нижче норми» хороший. Це свідчить про те, що у людини з таким показником за цією шкалою спостерігається підвищена турбота про свою безпеку, бажання захистити себе від помилок і проблем, що робить таких осіб пасивними. Також їх можна охарактеризувати як підозрілих, схильних до різних страхів і тривожності.

За шкалою «Схильність до гіперсоціальної поведінки» нормальний рівень показника спостерігається у 60% (12 осіб) респондентів; нижче норми у 20% (4 особи) опитаних, вище – у 20% (4 особи). У осіб з показником вище норми за цією шкалою проявляється жертвна поведінка, соціально схвалювана. Сюди входять особи, чия позитивна поведінка в конфліктних ситуаціях провокує дії агресора. Люди цього типу вважають неприпустимим уникати втручання в конфлікт, хоча це може коштувати їм здоров'я чи життя. Вони не усвідомлюють наслідків таких дій. Такі студенти сміливі, рішучі, чуйні, принципові, щирі, добрі, вимогливі, готові йти на ризик і можуть бути надмірно зарозумілими. Вони нетерпимі до поведінки, що порушує громадський порядок. Найчастіше це завищена самовпевненість. Поведінка має позитивні мотиви.

Активна віктимізація пов'язана з поведінкою людини, яка спровокована проханням чи запрошенням, або схильністю до ризикованої, необачної та небезпечної для себе та інших поведінки. Наслідки такої поведінки часто не усвідомлюються або не сприймаються як важливі, і не докладається жодних зусиль для їх усунення. Особи з показником нижче норми характеризуються пасивністю, байдужістю до явищ, що відбуваються навколо них. Діє за принципом «моя хата з краю», що може бути результатом як образи на зовнішній світ, так і формування в результаті почуття нерозуміння, ізоляції від світу, відсутності відчуття соціальної підтримки та включеності в суспільство. Виділяють такі підтипи людей зі схильністю до

гіперсоціальної поведінки: 1) орієнтація на свій внутрішній світ, часто незрозумілий, емоційний у стосунках, тривожний у разі виникнення проблем; 2) замкнутий і невпевнений у собі, живе своїми фантазіями і прагне змінити світ відповідно до власного розуміння; 3) доміантний, характеризується внутрішнім спокоєм у поєднанні з практичним розумом, активний, рішучий. Отримані результати за шкалою «Схильність до залежної та безпорадної поведінки» виявили, що більшість студентів мають нормальний рівень цього показника (55% - 11 осіб), нижче норми у 40% (8 осіб), та 1 особа (5 %) показала рівень вище норми.

Люди з показником вище норми – це люди, які не чинять опору, протистояння агресору з різних причин: через вік, фізичну слабкість, безпорадний стан (стабільний чи тимчасовий), боягузтво, через страх відповідальності за власні протиправні чи аморальні дії. Вони можуть мати позицію безпорадності, небажання робити щось самостійно без допомоги інших, мати низьку самооцінку. Постійно беруть участь у кризових ситуаціях, щоб отримати співчуття та підтримку інших. Вони мають рольову позицію жертви. Такі люди боязкі, скромні, сильно навіювані і конформні.

У цій групі можна виділити такі підтипи особистості, як: 1) люди з «класичною» залежною поведінкою: внутрішня емоційна м'якість, труднощі у встановленні соціальних контактів, слабе саморозуміння, слідування прийнятним у суспільстві правилам; 2) особи з внутрішньою дезорганізацією, але характеризуються спокоєм, у цьому випадку вони можуть бути схильні до самоушкоджуючої поведінки, яка не виражається агресивно, по відношенню до себе (вживання психоактивних речовин) та оточуючих. Респонденти, які мають вищезазначені результати, найчастіше виступають жертвами не лише в реальному, а й у віртуальному просторі, ніколи не звертаються за допомогою та виправдовують дії хуліганів, себе та свою бездіяльність, несучи психологічні, фінансові та інші втрати.

Люди з показниками нижче норми, як правило, незалежні та відокремлені. Часто такі люди намагаються виділитися серед своєї групи, у них на все своя точка зору, вони можуть бути авторитарними і конфліктними. Цілком можливо, що такі люди мають внутрішню вразливість, яка призводить до бажання звільнитися від оточуючих. На нашу думку, люди з такою зухвалою поведінкою мають низьку ймовірність стати жертвою кібербулінгу.

За шкалою «Схильність до некритичної поведінки» нормальний рівень показника мають 55% (11 осіб) досліджуваних, нижче норми –35% (7 осіб), у 2 осіб (10%) показник вище норми. До групи людей із завищеним балом за цією шкалою відносяться ті, хто виявляє легковажність і невміння правильно оцінювати життєві ситуації через будь-які особисті або ситуаційні фактори: емоційний стан, вік, рівень інтелекту, хвороба. Вони схильні ідеалізувати людей, виправдовувати негативну поведінку інших і не помічати небезпеки. Люди з показником нижче норми характеризуються як вдумливі, обережні, вони намагаються передбачити можливі наслідки власних дій, які можуть призвести до пасивності та виникнення різноманітних страхів. Самореалізація студента в цьому випадку проходить помітно важко, може з'явитися соціальна пасивність, що призводить до незадоволеності досягнутим, почуття розчарування, заздрості.

Найважливішим показником у цій методиці є показник за шкалою «Реалізована віктимність». Нормальний рівень був виявлений у 40% (8 осіб) респондентів, нижче норми у 60% (12 осіб) опитаних. Ті, у кого показник нижче норми, швидше за все, рідко опиняються в критичних ситуаціях або в них вже сформувалась захисна поведінка, що дозволяє уникнути небезпечних ситуацій. Проте є внутрішня готовність до віктимної поведінки, намагання уникати конфліктних ситуацій. Для людини з показником вище норми характерні часті зустрічі з неприємними, конфліктними і навіть небезпечними для життя і здоров'я ситуаціями. Причиною цього є внутрішня

схильність індивіда та бажання діяти певним чином, найчастіше це прагнення до агресивних, необдуманих дій спонтанного характеру.

З урахуванням специфіки поведінки та ставлення до віктимних наслідків у рамках цього типу представлені: 1) свідомий підбурювач (просить заподіяти йому шкоду, наприклад: провокує у коментарях у певних публікаціях у соціальних мережах); 2) необережний підбурювач (поведінка об'єктивно провокує кривдника або кібербулера заподіяти шкоду, але сам потерпілий цього не усвідомлює, наприклад: екстравагантні фото, неоднозначні пости у Інтернеті), свідомий саморуйнівник (особа, яка навмисне завдає собі шкоду, наприклад: створює акаунт для самокібербулінгу), необережний саморуйнівник (шкода заподіяна власними необережними діями у процесі вчинення іншого навмисного чи необережного злочину, наприклад: при бажанні створити тренд не посилаючись на його автора у мережі, особа може стати кібер-жертвою).

Після обробки результатів дослідження рівня віктимності студентів за допомогою цієї методики, дані були занесені до таблиці (Табл.2.4.) та рисунку (Рис.2.4.)

Таблиця 2.4.

Результати дослідження проявів схильності до віктимної поведінки
«Дослідження схильності до віктимної поведінки (О. Андроннікова)»

Прояви віктимної поведінки	Рівень					
	Нижче норми (осіб)	Нижче норми (%)	Норма (осіб)	Норма (%)	Вище норми (осіб)	Вище норми (%)
Схильність до агресивної віктимної поведінки	7	35	12	60	1	5
Схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки	10	50	8	40	2	10
Схильність до гіперсоціальної поведінки	4	20	12	60	4	20

Схильність до залежної та безпорадної поведінки	8	40	11	55	1	5
Схильність до некритичної поведінки	7	35	11	55	2	10
Реалізована віктимність	12	60	8	40	0	0

Таким чином, результати показали, що більшість опитаних мають низькі показники схильності до віктимної поведінки. Це означає, що у більшості респондентів переважають такі риси, як хороший самоконтроль, підвищена турбота про власну безпеку, вони намагаються бути незалежними і схильні бути авторитарними. Респонденти думають, перш ніж діяти, намагаються бути обережними. Ми бачимо результати за шкалою «Схильність до гіперсоціальної поведінки» з високими показниками у 20% (4 особи), але більшість респондентів мають низький або середній рівень схильності до різних форм віктимної поведінки.

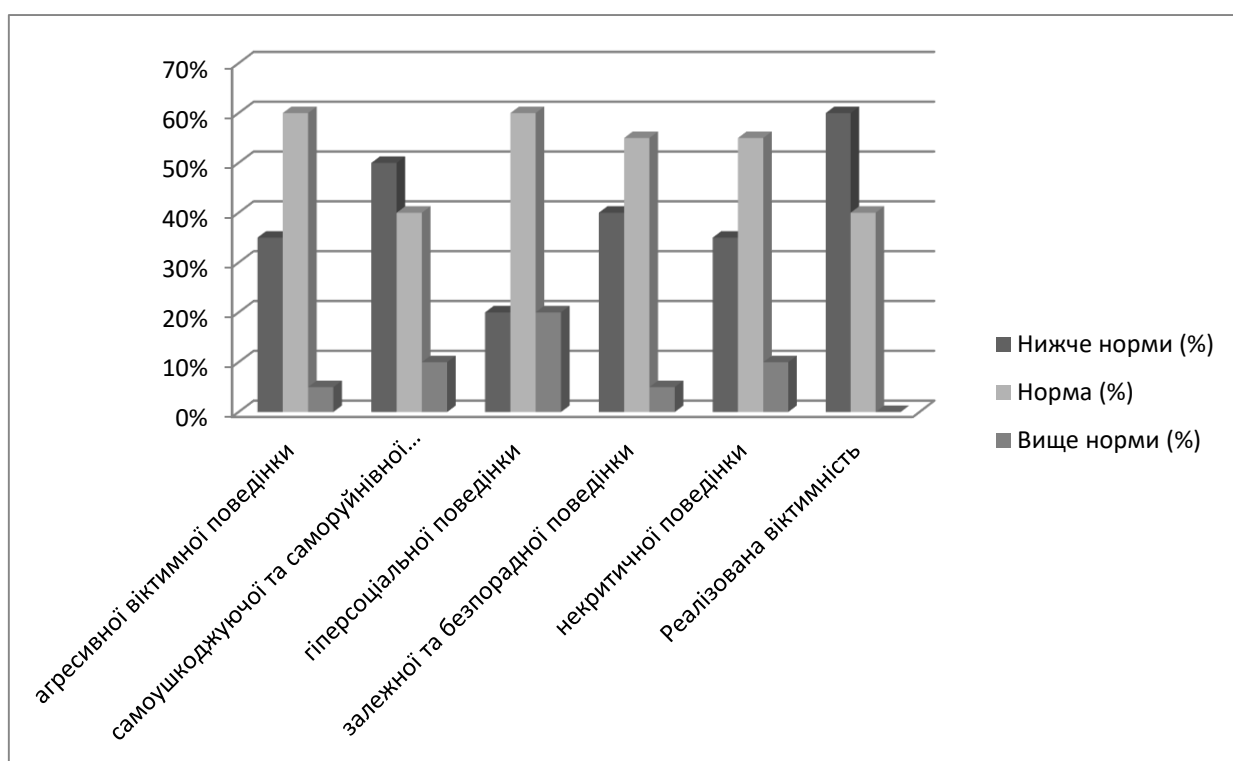

Рис. 2.4. Показники проявів схильності до віктимної поведінки «Дослідження схильності до віктимної поведінки (О. Андроннікова)»

Відповідно до ключа опитувальника О. Андроннікової, якщо індекс схильності до віктимної агресії низький (нижчий за норму), то це також є потенційною загрозою особистій безпеці, оскільки свідчить про недостатню здатність респондентів відстояти себе, виявити при необхідності активні форми захисту.

Таким чином, узагальнюючи результати дослідження, було виявлено, що серед опитаних студентів основна частина має позицію спостерігачів (або свідків, які спостерігають у ситуаціях кібербулінгу), також серед студентської молоді є особи з позицією захисника «жертви» (мають найбільший авторитет серед одногрупників, їх цькують і булять менше за всіх), та з позицією помічника ініціатора (що характеризуються бажанням допомогти ініціатору, використовують пряме залякування, ображають словами та погрожують побоями). Також, серед учасників дослідження виявлено представники студентської молоді з позицією ініціаторів кібербулінга, та ті, хто займають позицію жертви (це студенти, що відчують психологічне насилля, ізольованість та самотність, відчуття небезпеки та тривоги, їм також притаманні симптоми депресії, високий рівень тривожності та інші негативні емоційні прояви).

Також, аналіз отриманих даних показує, що більшість досліджуваних знають про проблему інтернет-насильства та переконані, що кількість психологічного насильства у віртуальних мережах за останні роки зросла завдяки цифровому прогресу, при цьому пов'язують збільшення кількості кібербулінгу з карантинном COVID-19, самоізоляцією та військовим станом. Виходячи з наданих відповідей, можна зробити висновок, що більшість студентів помітили наявність кібербулінгу в особистій сфері, у соціальних відношеннях та у навчальному закладі. При дослідженні мотиваційної складової кібербулінгу було розглянуто потреби студентів, які задовольняються в Інтернет-середовищі та встановлено, що випробовувані мають високий рівень соціальних, когнітивних, фізіологічних потреб та

потреби престижності.

Результати дослідження схильності до віктимної поведінки студентів виявили у більшості респондентів нормальний рівень та нижче норми за всіма показниками, але серед опитаних є представники студентської молоді з високим рівнем схильності до гіперсоціальної поведінки, самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки й до некритичної поведінки, що свідчить про поширеність проблеми та необхідність профілактики та психологічної корекції проблеми онлайн-булінгу студентів вищих навчальних закладів.

РОЗДІЛ III. МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПРОТИДІІ КІБЕРБУЛІНГУ СЕРЕД МОЛОДІ

3.1. Програма психологічної профілактики кикіберагресивних проявів серед студентської молоді

Профілактика кібербулінгу є дуже актуальною темою сьогодення. Особливостями профілактики кібербулінгу серед підлітків у шкільному середовищі є підтримка дитини з боку родини, створення дружньої, довірливої атмосфери, яка сприятиме встановленню контакту та вирішенню проблеми кібербулінгу, якщо така подія має місце, злагоджена робота в школі, просвітницькі дії експертів з кібер-безпеки. Боротьба з неадекватною поведінкою в Інтернеті відбувається у двох напрямках. З одного боку, це розвиток технологій, що обмежують небажаний контент (фільтри, цензура), розміщення на сайтах і в соціальних мережах «кнопок тривоги», мета яких – попередити адміністрацію сайту про конфлікт і встановити конфіденційність особистих акаунтів. З іншого боку, навчання користувачів основним правилам безпеки та відповідної поведінки по відношенню до оточуючих в умовах інтернет-спілкування. Також позитивним кроком у боротьбі з кібербулінгом став запуск 1 червня 2020 року чат-бота «Kyberpes» [40].

Слід підкреслити, що дозволена анонімність в Інтернеті деформує поведінку людей. Можливість неідентифікації призводить до феномену розгальмування: без загрози покарання та соціального несхвалення люди говорять і роблять те, чого не сказали б і не зробили під своїм ім'ям, вони дозволяють собі набагато більше, ніж звикли у житті, де вони несуть відповідальність за свої дії та слова.

Основним завданням у профілактиці онлайн-булінгу в навчальному закладі є реалізація комплексу профілактичних заходів для студентів, які спрямовані на стабілізацію та гармонізацію міжособистісних стосунків, формування культури екологічного та продуктивного співробітництва в колективі [65].

Основною вимогою до організації профілактичної роботи є більша інформованість та залученість до профілактики всіх учасників навчально-виховного процесу, оскільки всі вони залучені в ситуацію жорстокого поводження. Ефективність запобігання кібербулінгу у вищому навчальному закладі залежить від того, наскільки вона системний, а не епізодична. Системна профілактика здійснюється на таких рівнях: загальноузівському, груповому, особистому.

На загальноуніверситетському рівні профілактика онлайн-булінгу має реалізовуватися через такі механізми: створення сприятливого та безпечного середовища для розвитку та соціалізації студентів; оцінка рівня психологічної комфортності та безпеки середовища освітньої організації; ефективна робота психологічної служби вищого навчального закладу; формування навичок совладаючої поведінки; підвищення компетентності працівників вищих навчальних закладів, які курують виховну роботу з молоддю у питаннях запобігання булінгу в Інтернеті та командоутворення [67].

На груповому рівні проводяться наступні напрямки профілактики: проведення тренінгів, відкритих лекцій, вебінарів зі студентами з метою

максимально комфортної та ефективної соціалізації та інтеграції в освітнє середовище, спрямованих на формування навичок екологічної та ефективної взаємодії, що дозволяє їм демонструвати активну життєву позицію; впровадження превентивних програм, спрямованих на зменшення та усунення форм кібербулінгу.

На особистісному рівні проводяться такі напрямки профілактики: психокорекційна робота зі студентами, які мають агресивні, жорстокі та асоціальні прояви; психокорекційна робота зі студентами, які проявляють віктимну поведінку. Умовою ефективної взаємодії працівників вищого навчального закладу, які курують виховну роботу з молоддю, психологічної служби є врахування індивідуальних особистісних особливостей студентів, а також індивідуальний підхід до кожної навчальної групи [70].

При впровадженні профілактики кібербулінгу серед студентів, співробітникам, які відповідальні за виховну роботу з молоддю та психологічній службі освітньої організації необхідно звернути особливу увагу на усунення наявних соціальних відхилень, побудову доброзичливих, екологічно сприятливих і довірливих відносин між студентами. Для створення безпечного психологічного середовища в освітній організації профілактичні заходи необхідно об'єднати в єдину систему [69].

Заходи із запобігання кібербулінгу в університеті зводяться до створення позитивних установок у студентів та запровадження правил і норм, спрямованих на запобігання кібербулінгу. З метою найбільш ефективною профілактики кібербулінгу та зниження частоти виникнення кібербулінгу серед студентів необхідно організувати психологічне просвітництво працівників вищих навчальних закладів, які курують виховну роботу з молоддю, а також кураторів навчальних груп та професорсько-викладацького складу, які безпосередньо взаємодіють зі студентською молоддю.

Психологічна просвіта працівників має проходити у формі відкритих лекцій та вебінарів на теми: «Кібербулінг – це ситуація, про яку варто знати!»; «Маркери поведінки, на які слід звернути увагу»; організація та проведення заходів для професорсько-викладацького складу, кураторів навчальних груп та співробітників з метою розвитку компетенції підтримувального спілкування та розпізнавання дисфункціональних способів спілкування; створення та надання рекомендацій щодо надання допомоги студентам, які потрапили в ситуацію кібербулінгу.

Таким чином, профілактика онлайн-булінгу в освітньому просторі буде ефективною лише тоді, коли охоплюватиме різні рівні: загальноуніверситетський, груповий (студентська група), індивідуальний (допомога та підтримка конкретної жертви психологічного віртуального насилля). Відповідно до кожного з рівнів вчені ключовими вбачають такі напрямки: 1) уважність куратора студентської групи та викладачів до психологічних стосунків між її учасниками, своєчасна реакція на поведінкові ознаки імовірної жертви; 2) проведення педагогічних дискусій про загальнолюдські цінності та їх спотворення в сучасному суспільстві, що призводить до безпідставної ненависті та заздрості, як наслідок – може стати приводом для булінгу; платформах для спілкування суб'єктів педагогічного процесу (викладачами та студентами), корпоративних акаунтів у ЗВО, чітке формулювання правил їх використання, наприклад, збереження користувачами свого паролю від сторонніх осіб, не відкривання додатків чи посилань невідомого змісту, відмова від поширення конфіденційної інформації на інтернет-ресурсах, обов'язкова ідентифікація кожного учасника через увімкнений відео-зв'язок [75]; 3) створення довірчих стосунків між куратором, викладачами та студентами шляхом час від часу організації спільних зустрічей за межами навчального закладу або принаймні кураторських годин у вищому навчальному закладі; 4) періодичне анонімне опитування (анкетування) учасників студентських груп на тему кібербулінгу

(чи вчиняє особа сама такі дії чи переживає їх сама, як вона бачить вирішення цієї проблеми); 5) створення дискусійних груп для професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів та студентів, проведення тренінгів, які сприятимуть покращенню комунікативних навичок студентської молоді, будуть спрямовані на зниження внутрішньої та зовнішньої агресії по відношенню до оточення, дадуть змогу аналізувати емоційні і психологічний стан, допоможе запобігти проявам делінквентної поведінки або скоригувати її відповідно до моральних цінностей і соціально прийнятих у суспільстві норм; (у разі психокорекції з жертвами, булерами, свідками), зміщення акценту з покарання [79]; 6) перегляд фільмів відповідної спрямованості (ціннісні, онлайн-булінг) з подальшим аналізом та написанням власного бачення ситуації у формі есе.

Зазначені напрями профілактики кібербулінгу необхідно доповнити основними принципами психолого-педагогічної діяльності, виділеними Є. Воронцовою: систематичності, особистої відповідальності дорослих (адміністрації, викладачів, а не студентських рад), чітка позиція педагогів щодо проявів кібербулінгу або традиційного булінгу «наживо» (особистий приклад), послідовності і несуперечності профілактичної роботи (відповідно до чинного законодавства та моральних принципів), конфіденційності (у разі психокорекції з потерпілими, кривдниками, свідками), індивідуального підходу, зміщення акцентів з покарання булера на його психологічну реабілітацію [22].

Отже, проблема запобігання онлайн-булінгу у віртуальному просторі як умова успішної самореалізації студентів в освітньому середовищі потребує активної уваги служб психологічної підтримки студентської молоді та розвитку мультидисциплінарних програм з усунення девіантної поведінки у вищих навчальних закладах, оскільки швидке реагування та цілеспрямована робота з урахуванням певних принципів забезпечили довгострокову перспективу підвищення успішності здобувачів освіти,

розширить для них можливості реалізації в рамках оволодіння майбутньою професією у ЗВО. Академічна успішність як індикатор професійної самореалізації може бути маркером кібербулінгу у віртуальному освітньому середовищі як для жертви, так і для кіберагресора.

На сьогодні профілактична робота ведеться у двох напрямках. Перший напрямок пов'язаний з розробкою технічних засобів обмеження небажаного контенту (фільтри, цензура), до яких відносяться кнопки «поскаржитися» в соціальних мережах і на сайтах, налаштування приватності особистих акаунтів. Цей напрямок передбачає створення системи швидкого реагування провайдерів контенту і сервісів, правоохоронних структур, операторів зв'язку на незаконну діяльність у мережі Інтернет. Ще один спосіб попередити онлайн-булінг – навчити користувачів Інтернету елементарним правилам безпеки та правильної поведінки по відношенню до інших користувачів спільноти [22].

За кордоном існують спеціальні онлайн-ресурси, спрямовані на підвищення медіаграмотності та навчання правильній, неагресивній і невіктимній поведінці в Інтернеті. Зокрема, розглядаються аспекти певних дій у мережі, проблема внутрішнього вибору, який людина робить, жорстока та неповажна поведінка по відношенню до інших користувачів Інтернету або поширення неправдивої інформації, пліток, будь-яких інших матеріалів, які можуть спричинити морально-психологічну чи навіть матеріальну шкоду потерпілим [7]. Отже, сьогодні існує багато методів боротьби з онлайн-булінгом, але залишається відкритим питання, чому воно з'являється, чому юнаки виявляють жорстокість в мережі.

Аналіз наукових досліджень, присвячених вивченню кібербулінгу серед студентської молоді, виявив ряд робіт, які пропонують програми надання комплексної допомоги особі під час онлайн-булінгу, а саме: психологічну профілактику та корекцію деструктивної поведінки у віртуальній мережі та поза неї.

Так, К. Гордієнко вважає, що метою соціально-психологічної профілактики є організація системи заходів (правових, соціально-психологічних, психолого-педагогічних), спрямованих на попередження, виявлення, усунення, нейтралізацію соціальних та соціально-психологічних причин і умов, що зумовлюють деструктивний розвиток особистості студента, групи студентів та суспільства в реальному та віртуальному просторі; створення сприятливих для цього соціально-психологічних умов у рамках вищої освіти та в період, не охоплений навчанням [29].

Автор пропонує в своїй програмі специфічні завдання: поглиблене інформування про явище «кібербулінгу», агресивну поведінку у Інтернет-просторі, її соціальні та правові наслідки; мінімізація наслідків власних негативних емоцій у віртуальних взаємодіях; розуміння власних потреб, реалізованих у кіберпросторі; навчання віртуальному етикету та принципу загальної відповідальності у соціальних мережах; формування уявлень про можливість заміни агресивних стереотипних реакцій у віртуальному спілкуванні на продуктивні та соціально прийнятні поведінкові реакції [25].

Серед методів у профілактичних програмах протидії кібер-булінгу К.Гордієнко викремлює міні-лекцію, рольова гру, вправу, приклади реальних віртуальних ситуацій у кіберпросторі. Вона пропонує в індивідуальних інтернет-консультаціях використовувати технічні засоби кіберпростору, а саме: спеціально створені Telegram-канали (окремо для кіберагресорів і кібержертв); різні способи онлайн-спілкування (Meet, Skype, Zoom тощо), де клієнти не можуть транслювати, змінювати чи приховувати свою особистість. Щодо індивідуальної роботи зі студеном, то серед методів можна використовувати індивідуальні консультації та онлайн бесіди, активне слухання; текстову комунікацію. Індивідуальне онлайн-консультування студентів, які постраждали від кібербулінгу містить профілактику самодеструктивної/суїцидальної поведінки кібержертв; допомога в реальній травматичній ситуації, з якою студент стикається в

кіберпросторі; надання правових роз'яснень з використанням нормативно-правових актів. Індивідуальне онлайн консультування студентів кіберагресорів складається з аналізу конкретної ситуації, стану клієнта, причин та наслідків агресивної поведінки студента в Інтернеті по відношенню до інших [24].

К. Гордієнко в своєму дослідженні пропонує також варіанти групової психопрофілактика та психокорекції онлайн-булінгу, відповідно до його основних активних ролей (кіберагресор, кібер-жертва) для зниження схильності до віктимної поведінки у кіберпросторі серед студентської молоді. Ефективною формою групової роботи автор вважає соціально-психологічний тренінг з використанням корекційних психологічних вправ. Основними елементами тренінгу вважається поглиблене інформування про феномен кібервіктимної поведінки, повнота, адекватність та усвідомленість знань; стабілізація емоційного стану, зниження емоційної тривожності, робота із гнівом; підвищення самооцінки, робота із особистісними кордонами та емоційним інтелектом; підвищення значимості базових потреб та самоцінності, робота із соціальною бажаністю; зниження самоушкоджуючої, ризикованої поведінки та формування конструктивних способів взаємодії у кіберпросторі.

3.1. Рекомендації щодо протидії кібербулінгу в молодіжному середовищі

Для ознайомлення студентів із явищем «кібербулінг», прийняття існуючої проблеми, усвідомлення необхідності її вирішення, а також спільного вибору напрямку та можливих шляхів вирішення проблеми рекомендується використання тренінгових вправ. Так, профілактична зустріч та тему: «Психологічні та юридичні проблеми кібербулінгу» містить вправу-розминку «Сніжок», під час якої кожен учасник групи називає своє ім'я та особисту характеристику, за яку його можна цінувати, любити, поважати, де

імена та характеристики наростають як ростуть як сніжний ком. Останній учасник називає всіх або стільки, скільки пам'ятає. Під час обговорення треба звертати увагу на те, що допомагало виконати вправу, на важливість отримання інформації про себе та інших, як працювати ефективніше завдяки встановленим правилам роботи на занятті (конфіденційність, вимкнений смартфон, активність і добровільність, доброзичливість) [10].

На початку тренінгу учасникам надається інформаційний блок, в якому роз'яснюється поняття булінгу та його ознак, онлайн-булінгу, причини виникнення явища, поширеність, негативний вплив на особистість як викладача, так і студента, види кібербулінгу, соціально-психологічні наслідки для різних учасників кібербулінгу, нормативно-правові акти, що регулюють кібербулінг у вищих навчальних закладах. Потім рекомендується розділити учасників на групи та поставити перед ними завдання визначити основні дії, які б вони вчинили, якби стали свідком чи жертвою кібербулінгу. Після 10-хвилинного обговорення в групах проводиться загальне спілкування із підведенням підсумків та визначенням конкретних кроків, які визначаються на правовому, соціальному та психологічному рівнях. Ефективною є робота з кейсами, тобто наведення ситуацій юридичної відповідальності батьків здобувачів (якщо вони неповнолітні), що здійснили кібербулінг, або бездіяльності; юридичної відповідальності здобувачів (якщо неповнолітні особи) [39].

Розглянемо докладніше соціально-психологічний тренінг «Соціальні мережі: Я в безпеці» К. Гордієнко програми протидії кібербулінгу серед студентів. Автор пропонує наступні форми роботи: міні-лекція на тему «Небезпеки в Інтернеті. Як діяти?»; вправа «Види кіберагресії»; міні-лекція «Ти не один»; вправа «Мовчати не можна поскаржитися»; міні-лекція «Як не стати кібержертвою». Що таке віктимна поведінка у Інтернеті?»; вправа «Я і стрес», вправа «Плюси та мінуси стресу при віртуальному спілкуванні», вправа «Задоволення», «Обійми метелика» (за технікою ASSYST-G

авторське право за I. Jarero та S. Uribe); міні-лекція «Гнів у Інтернеті»; міні-лекція «Емоційний інтелект і кібербулінг»; вправа «Я і мої почуття»; вправа «Мої недоліки»; дискусія на тему «Чи впливає самооцінка на виникнення ситуацій кібербулінгу»; Вправа «Автопілот»; вправа «Я такий, який я є»; вправа «Особисті кордони в Інтернеті»; вправа «Я і віртуальний світ»; міні-лекція «Кібервіктимна поведінка, та її види»; міні-лекція «Ризикована поведінка в Інтернеті. Що це?» [29].

Зустрічі основної частини містять: міні-лекції з конкретної теми заняття з посиланням на факти, цифри та записані події для кращого розуміння; вправи на усвідомлення власних думок, емоцій, власної цінності та причин поведінки на прикладах чи ситуаціях із реального або віртуального простору; техніки, які впливають на фізичний стан, стабілізуючи емоційну сферу; мозковий штурм, евристичні бесіди, дискусії, що сприяють набуттю навичок конструктивної взаємодії, відстоювання власних інтересів; рефлексія, обмін; уміння висловлювати свою думку, ставлення, почуття та розуміння інших; вербальні методи роботи з переконаннями про соціальну бажаність, незадоволення основних потреб, ризиковану та самоушкоджувальну поведінку; методи та стратегії реагування для створення плану дій при кризовій ситуації, з якою студент може зіткнутися в Інтернет-просторі.

К. Гордієнко в своїй роботі рекомендує створити окремі канали для агресорів та жертв, через які вони анонімно могли домовлятися з працівниками психологічної служби ЗНО про засоби комунікації (Meet, Skype, Zoom тощо). Завдання роботи із агресорами та жертвами відрізняються, однак адаптуються до запиту клієнта. Під час роботи застосовуються такі методи, як: бесіда в режимі онлайн, активне слухання, текстова комунікація, аналіз контенту (фото, скрін-шот тощо). Індивідуальна робота з кібержертвами базується на наступних завданнях: стабілізація емоційного стану, правові роз'яснення з використанням підзаконних актів, підтримка та ведення клієнта.

Оскільки саме вищий навчальний заклад несе відповідальність за створення умов для розвитку медіакомпетентностей, які збережуть психологічне здоров'я студентів, забезпечує фізичне та соціальне благополуччя студентів, то у боротьбі з онлайн-булінгом пріоритет надається комплексним психокорекційно-профілактичним заходам, в яких беруть участь науково-педагогічні, адміністративні працівники ЗВО, психологічна служба та сторонні експерти (соціальні працівники, юристи, психологи, ІТ експерти тощо).

Для системної боротьби з кібербулінгом пропонується основні блоки, які передбачають можливі заходи з урахуванням основних соціально-психологічних факторів прояву онлайн-булінгу:

I. Блок «Кваліфікація викладача» (педагогічний фактор). Викладачі повинні бути готові говорити зі студентами на теми кібернасильства, а саме: знати причини, наслідки та особливості явища; не уникати проблеми; знати нормативно-правові акти, які регулюють питання кібербулінгу; мати інформаційні буклети про онлайн-булінг; мати контакти, необхідні в нестандартних ситуаціях (поліція, соціальні та волонтерські центри, номери телефонів, безоплатна вторинна правова допомога); вміти запобігати онлайн-булінгу шляхом виявлення маркерів поведінки, зовнішніх і внутрішніх факторів; вдосконалювати власні знання у сфері медіакомпетентності, грамотності та інформації.

II. Блок «Технічна підтримка» (технічний фактор). Ці заходи рекомендовані особам на адміністративних та керівних посадах, які можуть вирішити, що вищий навчальний заклад повинен: сприяти позитивному використанню інноваційних технологій шляхом включення їх у навчальний процес; створення технічних заходів та тренінгів з головною ідеєю, що це може бути безпечно, зручно та цікаво; стежити за студентами та співробітниками у віртуальному просторі (звертати увагу на яскраві зміни на сторінці студента чи викладача в Інтернеті та соціальних мережах, на

незвичайні пости та групи, в яких вони знаходяться); зміцнення матеріально-технічної бази серверів на рівні ЗВО (планове обслуговування комп'ютерів, якими користуються викладачі та студенти для запобігання кібератакам; контроль локальної мережі на території закладу; створення корпоративних облікових записів, де кожен працівник, вчитель і учень ідентифікуються, а зв'язок безпечний, тобто без загрози втручання з боку зовнішніх користувачів тощо).

III. Блок «Профілактичні заходи» (організаційно-управлінський фактор): адміністрація закладу повинна створити, затвердити та оприлюднити план заходів щодо запобігання та протидії онлайн-булінгу в закладі освіти, алгоритми виявлення та реагування на кібернасильство; проводити регулярні загальноуніверситетські дослідження для виявлення деяких ключових тенденцій, а саме: ймовірність стати жертвою чи винним у кібербулінгу, частота та поширеність кібербулінгу, оцінка власних реакцій та дій у разі кібербулінгу; сприяти організації та проведенню заходів психологічного розвитку комунікативні навички, соціально-психологічні тренінги, гуртки тощо.

IV. Блок «Дії інших» (соціальний фактор). Викладачі та одногрупники, які стали свідками кіберзалякування повинні: надати психологічну допомогу: вислухати, бути поруч; задокументувати всі деталі події (зробити фото чи скріншоти з неправдивою інформацією про себе; інформацією, що містить особисту інформацію; інформацією, що принижує честь і гідність); сприяти зверненню до органів національної поліції із заявою про вчинення адміністративного правопорушення та у разі погрози фізичної розправи негайно звертатися за наявними доказами до відділу протидії кіберзлочинам Департаменту кіберполіції Національної поліції України. (листи, пошта, фотографії тощо)[29].

Таким чином, завдяки запропонованій програмі протидії кібербулінгу серед студентів, визначено основні рекомендації щодо проведення групової

та індивідуальної роботи з учасниками кібербулінгу. З метою протидії булінгу в Інтернеті пріоритет надається комплексним психокорекційно-профілактичним заходам у контексті протидії насильству, в яких беруть участь науково-педагогічні, адміністративні працівники вищих навчальних закладів, психологічна служба та сторонні експерти (соціальні працівники, юристи, психологи, ІТ-фахівці тощо). Для системної протидії кібербулінгу виділено основні блоки, які включають можливі заходи, засновані на основних соціально-психологічних факторах протидії кібербулінгу (навчання викладачів, технічне забезпечення, превентивні заходи, дії інших) [34].

На основі аналізу психологічної літератури нами було розроблено рекомендації щодо запобігання та протидії кібербулінгу серед студентів, окремо для студентів кібербулеров, кібержертв та для викладачів.

Рекомендації для студентів щодо протидії кібербулінгу в молодіжному середовищі.

1. Поділіться проблемою: якщо ви зіткнулися з кібербулінгом, обов'язково повідомте про це комусь – батькам, друзям, викладачу чи співробітникам університету. Вони зможуть вам допомогти, надати пораду та підтримку.
2. Не відповідайте на провокації: якщо ви бачите образливі чи загрозові повідомлення, не реагуйте на них. Відповіді тільки посилять ситуацію і дозволять кібербулера отримати задоволення від вашої реакції.
3. Збережіть усі докази: якщо у вас є погрози, образи чи інші докази кібербулінгу, збережіть їх. Це може стати в нагоді в майбутньому, якщо вам знадобиться звернутися за допомогою до правоохоронних органів.
4. Заблокуйте та видаліть негативних людей: якщо хтось неприємний чи агресивний стежить за вами у соціальних мережах чи месенджерах, не соромтеся блокувати його. Також видаліть образливі коментарі чи повідомлення.

5. Ви можете змінити налаштування конфіденційності у своїх облікових записах у соціальних мережах, щоб обмежити те, що можуть бачити інші люди. Це не дозволить людям отримати доступ до вашої особистої інформації та всього, що вони можуть використовувати як «боєприпаси» для своїх онлайн-образів (онлайн-хулігани часто забирають контент з облікових записів своїх жертв у соціальних мережах та «перепризначити» їх в іншому контексті). Ви також можете переконатися, що всі, хто є у ваших облікових записах у соціальних мережах, є друзями, родичами або людьми, яким ви довіряєте. Якщо хтось просить вас стати вашим другом в Інтернеті, а ви його не дізнаєтесь, і у нього немає з вами взаємного зв'язку, варто подумати, що він може мати інші наміри.

6. Будьте обережні зі своєю інформацією: не діліться надто відверто інформацією про себе в інтернеті та соціальних мережах. Зберігайте особисті дані в таємниці, щоб уникнути можливості зловживання. Будьте обережними з тим, що ви публікуєте в Інтернеті: уникайте публікації фотографій, відео або повідомлень, які можуть бути використані проти вас. Не діліться своїми пароллями, адресою електронної пошти, номером телефону або іншими конфіденційними даними з незнайомими людьми або на ненадійних сайтах. Використовуйте потужні паролі. Створюйте паролі, що складаються з різних символів, цифр та літер у різних регістрах. Не використовуйте той самий пароль для різних облікових записів. Будьте обережні з отриманням та відкриттям шкідливих файлів або посилань. Не відкривайте підозрілі електронні листи або повідомлення, особливо якщо вони надіслані незнайомим людям. Використовуйте антивірусне програмне забезпечення та оновлюйте його регулярно. Це допоможе виявити та запобігати шкідливим програмам на вашому комп'ютері або пристрої.

7. Зверніться за допомогою до фахівців: якщо вам важко самостійно впоратися з кібербулінгом, не соромтеся звернутися за допомогою до

фахівців – психологів, юристів чи консультантів з безпеки в інтернеті. Вони зможуть запропонувати вам рішення та стратегії для вирішення проблеми.

8. Будьте уважні до інших: якщо ви бачите, що хтось інший страждає від кібербулінгу, не залишайтеся байдужими. Запропонуйте свою підтримку та спробуйте допомогти цій людині. Разом ви зможете впоратися із проблемою краще.

9. Пам'ятайте, що кібербулінг – це неприйнятно та незаконно. Не терпіть образ та загроз бездіяльно. Використовуйте ці поради для захисту себе та своїх товаришів від цієї небезпечної практики.

Якщо ви стали жертвою кібербулінгу, важливо вжити такі заходи:

- Не реагуйте емоційно: спробуйте зберегти спокій і не давайте кривднику задоволення від вашої реакції. Їхньою метою є викликати у вас стрес і тривогу, тому не дайте їм цієї можливості.

- Збережіть докази: робіть скріншоти або зберігайте повідомлення, коментарі та інші матеріали, пов'язані з кібербулінгом. Вони можуть бути корисними надалі, коли вам знадобляться докази.

- Блокуйте та видаляйте кривдників: у більшості випадків ви можете блокувати та видалити людей, які надсилають вам загрозливі або образливі повідомлення. Не варто давати ще одну можливість для контакту.

- Зверніться по допомогу: поділіться з довіреним дорослим (батьками, викладачем або довіреним дорослим) про те, що з вами відбувається. Розкажіть їм про кібербулінг та попросіть їх сприяння.

- Використовуйте конфіденційні ресурси: зверніться до фахівців у галузі кібербулінгу або інших конфіденційних ресурсів, які можуть допомогти вам вирішити цю ситуацію.

- Дбайте про себе: підтримуйте свій психічний та емоційний добробут. Звертайтеся за підтримкою до друзів та близьких, займайтеся хобі або займайтеся спортом – все, що допомагає вам розслабитися та почуватися краще.

- Не мовчіть: говоріть про те, що з вами відбувається. Чим більше людей знають про вашу ситуацію, тим краще шанси на припинення кібербулінгу та отримання допомоги.

- Важливо пам'ятати, що кібербулінг – це злочин, і порушників може бути залучено до суду. Якщо кібербулінг став серйозною загрозою для вашої безпеки або здоров'я, звернітьсЯ до поліції чи органів правопорядку.

Рекомендації для викладачів щодо протидії кібербулінгу серед студентів:

1. Освіта та обізнаність: проводьте регулярні навчальні заходи щодо кібербулінгу, щоб студенти розуміли, що це таке, які наслідки воно може мати і що вони мають робити, якщо стануть свідками чи жертвами кібербулінгу. Підготуйте своїх студентів до ефективного реагування на кібербулінг. Розкажіть їм, як блокувати та видаляти небажані повідомлення, а також куди звертатися за допомогою у разі серйозних проблем.

2. Відкрита комунікація: підтримуйте відкриту та довірчу комунікацію серед студентів. Заохочуйте їх говорити про свої проблеми та побоювання і вислуховуйте їх. Це допоможе виявити потенційні випадки кібербулінгу та негайно реагувати на них.

3. Моніторинг: уважно стежте за поведінкою студентів в Інтернеті. Зверніть увагу на соціальні мережі та інші онлайн-платформи, щоб виявити випадки кібербулінгу. Якщо ви помітили таку поведінку, звернітьсЯ до відповідних служб і вживіть необхідних заходів.

4. Встановлення ясних правил та політики: ваш навчальний заклад повинен мати чіткі правила та політику, які забороняють кібербулінг та карають його порушників. Студенти повинні бути обізнані з такими правилами і розуміти можливі наслідки їх порушення.

5. Інтернет-безпека: включіть в освітню програму студентів інформацію щодо безпечного використання Інтернету та соціальних мереж. Поясніть їм,

як встановити конфіденційні налаштування на своїх особистих профілях і наголосіть на імпорантності збереження особистої інформації в таємниці.

6. Підтримка жертв: надайте допомогу та підтримку жертвам кібербулінгу. Це може включати консультації з фахівцями, підтримку педагогічного персоналу та стимулювання до позитивних засобів справлення зі стресом.

7. Роль моделей: намагайтеся підтримувати позитивне та поважне спілкування серед студентів. Виступайте як позитивний приклад і заохочуйте інших дотримуватися цих принципів.

8. Анонімні звіти: стимулюйте студентів повідомляти про випадки кібербулінгу анонімно, надавши можливість відправити повідомлення або заповнивши спеціальну форму. Це допоможе жертвам отримати необхідну допомогу та захист.

9. Співпраця з батьками: забезпечте батьків інформацією про кібербулінг та регулярно спілкуйтеся з ними, щоб обмінятися інформацією та координувати дії у вирішенні проблеми.

10. Жорстке покарання порушників: якщо виявлено випадки кібербулінгу, вживайте заходів покарання відповідно до встановлених правил та політики. Це допоможе показати всім студентам, що кібербулінг неприпустимий і матиме серйозні наслідки.

11. Співпраця з правоохоронними органами: якщо ситуація видається особливо серйозною або студенти опиняються у фізичній небезпеці, співпрацюйте з місцевими правоохоронними органами для можливого кримінального переслідування порушників кібербулінгу.

Тренінг з кібербулінгу для студентів та молоді може бути корисним інструментом у боротьбі з цією серйозною проблемою. Ось деякі теми, які можна включити до такого тренінгу:

1. Визначення кібербулінгу: поясніть, що таке кібербулінг, і розкажіть про його основні риси та наслідки. Покажіть реальні приклади кібербулінгу для наочності.
2. Закони та правила: підведіть студентів до знання громадських правил та законів, пов'язаних з кібербулінгом. Обговоріть, як студенти можуть використовувати ці правила та закони, щоб захистити себе та інших від кібербулінгу.
3. Безпека в Інтернеті: ознайомте студентів зі способами огляду безпеки в Інтернеті. Навчіть налаштуванню конфіденційності в соціальних мережах, засобам захисту акаунтів та забороні доступу до особистої інформації.
4. Страхові навички спілкування: навчіть студентів навичкам емоційного та ефективного спілкування. Представте їм деякі стратегії управління конфліктами та вирішення проблем, а також способи встановлення здорових кордонів в онлайн-спілкуванні.
5. Соціальне спостереження: навчіть студентів помічати ознаки кібербулінгу та реагувати на них. Обговоріть різні ролі в процесі кібербулінгу (жертва, кривдник, свідок) та як можна допомогти кожній із цих сторін.
6. Емпатія та розвиток співчуття: проведіть вправи на розвиток емпатії та співчуття до людей, які перебувають у жертвній позиції при кібербулінгу. Обговоріть, як бути підтримкою та допомогою для інших людей в онлайн-середовищі.
7. Рольові ігри: проведіть рольові ігри, щоб допомогти студентам розвинути стратегії передачі повідомлень і реакцій при випадках кібербулінгу.
8. Створення безпечного оточення: покличете студентів розмірковувати про свою роль у створенні безпечного онлайн-середовища в університеті. Обговоріть, як студенти можуть співпрацювати, щоб запобігти кібербулінгу та підтримувати один одного.

9. Допомога у випадках кібербулінгу: надайте студентам інформацію про доступні ресурси та механізми підтримки для тих, хто став жертвою кібербулінгу.

10. Профілактика кібербулінгу: обговоріть можливості профілактики кібербулінгу, включаючи навчання інших, створення обізнаності та підтримку безпечніших онлайн-середовищ.

Студентам також пропонується практичний досвід, щоб вони змогли розпізнати потенційно небезпечні ситуації та вжити заходів для захисту себе. Ось деякі вправи для тренінгів, які можуть допомогти студентам розібратися з проблемою кібербулінгу та навчитися справлятися з нею:

- Рольові ігри: Розділіть студентів на групи та попросіть їх розіграти ситуації кібербулінгу. Задайте їм різні ролі – жертва, кривдник та свідок. Після кожної ситуації обговоріть, які варіанти рішення могли б бути ефективнішими.

- Читання та обговорення випадків кібербулінгу: Надайте студентам реальні історії про випадки кібербулінгу та попросіть їх прочитати їх самостійно. Потім проведіть обговорення, щоб студенти висловили свої думки та почуття щодо кожної історії, а також обговорили можливі способи допомоги та підтримки жертви.

- Участь у рольових іграх-тренажерах: Створіть навчальні тренажери, де учасники можуть випробувати різні стратегії реагування на кібербулінг. Наприклад, попросіть студентів скласти відповідь на образливе повідомлення та обговоріть, які аспекти вибору слів і тону найкраще підходять для конкретної ситуації.

- Створення анти-кібербулінг компанії: Розділіть студентів на групи та запропонуйте їм розробити план дій щодо запобігання та боротьби з кібербулінгом у університеті. Попросіть кожну групу запропонувати конкретні ідеї, наприклад організацію лекцій, створення інформаційних плакатів або проведення конкурсів на тему «Будь добрішим в мережі».

- Соціальні експерименти: Попросіть студентів провести соціальний експеримент, щоб продемонструвати наслідки кібербулінгу. Наприклад, попросіть їх створити фейковий профіль у соціальній мережі та відстежувати, які види повідомлень та коментарів вони отримуватимуть. Потім обговоріть емоційні та психологічні наслідки таких дій. Важливо пам'ятати, що під час таких тренінгів необхідно створити атмосферу безпеки та поваги, щоб студенти могли вільно висловлювати свої думки та емоції.

- Вправа на усвідомлення особистої інформації: студенти можуть провести вправу, в якій вони діляться некритичною інформацією про себе, наприклад, улюбленому кольорі, хобі чи улюбленій їжі. Вони повинні усвідомити, що така невелика інформація може бути використана зловмисниками.

- Вправа на усвідомлення власних навичок використання інтернету: студенти можуть записати, які сервіси вони використовують, які паролі вони використовують і як часто вони оновлюють свої паролі. Це допоможе їм зрозуміти, наскільки безпечно вони використовують інтернет.

- Вправа на розрізнення підроблених джерел інформації: студенти можуть бути попрошені знайти джерела новин та оцінити їх достовірність.

- Вправа на усвідомлення фішингових атак: студенти можуть провести вправу, в якій вони аналізують підроблений електронний лист і знаходять ознаки фішингової атаки. Вони також можуть спробувати змоделювати свою атаку фішинга і знайти способи захиститися від неї.

- Вправа на створення та використання безпечних паролів: студенти можуть спробувати створити безпечні паролі для своїх облікових записів та перевірити їхню надійність за допомогою спеціальних інструментів. Вони також можуть обговорити стратегії для управління та збереження паролів.

- Вправа на безпечне використання соціальних мереж: студенти можуть провести вправу, в якій вони обговорюють, як їм безпечно використовувати

соціальні мережі, якими особистими даними можуть ділитися і які заходи можна вжити, щоб захистити своє приватне життя.

- Вправа на усвідомлення публічності інформації: студенти можуть провести рольову гру, в якій вони імітують ситуацію, коли хтось публікує їхню особисту інформацію в інтернеті без їхньої згоди. Вони повинні обговорити, які кроки вони можуть зробити в такій ситуації, щоб захистити себе.

- Вправа на усвідомлення кібербулінгу та його наслідків: студенти можуть бути попрошені оцінити вплив кібербулінгу на жертву та обговорити, як допомогти жертві та як запобігти подібним ситуаціям.

- Вправа на безпечний інтернет-протокол: студенти можуть провести вправу, в якій вони планують свій інтернет-протокол для безпечного використання Інтернету. Вони повинні включити до нього заходи щодо безпеки, такі як використання антивірусного програмного забезпечення, оновлення програмного забезпечення та обмеження доступу до особистої інформації.

- Вправа на створення та використання безпечних Wi-Fi-з'єднань: студенти можуть бути попрошені створити безпечну Wi-Fi-мережу та продемонструвати, як безпечно підключатися до громадських Wi-Fi-мереж. Вони також можуть обговорити заходи щодо захисту своєї власної Wi-Fi-мережі від несанкціонованого доступу.

Корекційна робота з кібербулерами включає різні стратегії і методи, спрямовані на припинення і запобігання такої поведінки. Ось кілька можливих підходів:

- 1) Навчання усвідомленню наслідків: кібербулінг може мати серйозні психологічні, емоційні та соціальні наслідки для жертви. Важливо провести навчання та розмови зі студентами про те, як їхні дії в Інтернеті можуть вплинути на інших людей.

2) Розвиток навичок емпатії: допомогти кібербулерам зрозуміти почуття та переживання своїх жертв, що може відіграти ключову роль у зміні їхньої поведінки. Можна проводити заняття, ситуаційні ігри або ролеві моделювання, щоб допомогти їм відчувати емоції та перспективу жертв.

3) Побудова позитивного спілкування: стимулювання та заохочення позитивного спілкування у мережі може допомогти кібербулерам змінити свої патерни поведінки. Це включає похвалу і підтримку добрих вчинків, а також моделювання і наставництво.

4) Межі та правила: встановлення чітких правил для використання Інтернету та соціальних медіа може допомогти контролювати та обмежити негативну поведінку. Важливо говорити про наслідки порушення правил та зробити їх конкретними та зрозумілими для кібербулерів.

5) «Кібербулінг та законодавство» - у цій лекції обговорюються правові аспекти кібербулінгу. Розглядаються існуючі закони, що стосуються цього явища, та способи захисту прав та інтересів жертв. Також розповідається про покарання для осіб, які здійснюють кібербулінг.

ВИСНОВКИ

Аналіз результатів проведеного теоретико-емпіричного дослідження надав можливість сформулювати такі висновки:

На підставі аналізу психологічної літератури було надано визначення поняття «кібербулінг» як агресивної, навмисної дії групи чи особи з використанням електронних форм контакту, неодноразово та протягом тривалого періоду часу, проти жертви, яка не може захистити себе.

Кібербулінг можна охарактеризувати як дві форми дій: персоніфіковану, що полягає в спрямованій атаці через цілеспрямоване надсилання інформації жертві, і неперсоніфіковану, яка включає в себе розповсюдження негативної інформації про потерпілого в публічному інформаційному просторі, для невизначеного кола осіб, створенні в референтних соціальних груп навколо жертви негативного неповаги, приниження, осуду, ізоляції тощо.

У психологічній літературі з структури булінгу даються наступні її компоненти та показники проявів основних активних форм кібербулінгу: кіберагресія та кібервіктимність. Складовими та показниками проявів основних активних форм кібербулінгу серед студентської молоді є: когнітивний / змістовний, емоційний та мотиваційний компоненти. Основними мотивами мережевої поведінки студентської молоді є: інформаційний; досягнення; комунікативний; користування різними видами послуг; самореалізації.

В роботі розглянуті наступні форми кібербулінгу: флеймінг, харасмент, кібертролінг, кіберсталкінг, секстинг, «онлайн слем-буки», фрейпінг.

Аналіз психологічної літератури виявив, що основними чинниками виникнення кібербулінгу між жертвами та переслідувачами є психофізіологічні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні. На віктимну поведінку юнаків впливає поєднання об'єктивних (зовнішніх) та суб'єктивних (внутрішніх) факторів віктимності, а також ситуативних чинників.

Емпіричне вивчення проблеми кібербулінгу проводилось за допомогою наступних методик: «Виявлення булінг-структури» (автор О. Норкіна, адаптація К. Гордієнко); «Анкета виявлення кібернасилья серед студентів на основі дослідження О. Макарової «Психологічні особливості кібербулінгу як форми Інтернет-злочину» (К.О.Гордієнко).

Так, за методикою «Виявлення булінг-структури» (автор О. Норкіна, адаптація К. Гордієнко), аналіз отриманих даних показує, що серед опитаних студентів основна частина має позицію спостерігачів, також серед студентської молоді є особи з позицію захисника «жертви», та з позицію помічника ініціатора. При цьому, серед учасників дослідження виявлено представники студентської молоді з позицією ініціаторів кібербулінга, та ті, хто займають позицію жертви.

За методикою «Анкета виявлення кібернасилья серед студентів на основі дослідження О. Макарової «Психологічні особливості кібербулінгу як форми Інтернет-злочину» (К.О.Гордієнко) були отримані наступні результати: більшість досліджуваних знають про проблему інтернет-насильства та переконані, що кількість психологічного насильства у віртуальних мережах за останні роки зросла завдяки цифровому прогресу, при цьому пов'язують збільшення кількості кібербулінгу з карантинном COVID-19, самоізоляцією та військовим станом. При цьому, більшість студентів помітили наявність кібербулінгу в особистій сфері, у соціальних відношеннях та у навчальному закладі.

Аналізуючи показники мотиваційної складової кібербулінгу за методикою «Діагностика потреб, що задовольняються в Інтернет-середовищі» у перекладі українською (автор В. Плешаков) було встановлено, що випробовувані мають високий рівень соціальних, когнітивних, фізіологічних потреб та потреби престижності.

В результаті аналізу даних дослідження за методикою «Дослідження схильності до віктимної поведінки (О. Андроннікова)», було виявлено, що у більшості респондентів нормальний рівень та нижче норми за всіма показниками віктимності, але серед опитаних є представники студентської молоді з високим рівнем схильності до гіперсоціальної поведінки, самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки й до некритичної поведінки, що свідчить про поширеність проблеми та необхідність профілактики та психологічної корекції проблеми онлайн-булінгу студентів вищих навчальних закладів.

Аналіз психологічної літератури виявив, що основним завданням у профілактиці онлайн-булінгу в навчальному закладі є реалізація комплексу профілактичних заходів для студентів, які спрямовані на стабілізацію та гармонізацію міжособистісних стосунків, формування культури екологічного та продуктивного співробітництва в колективі. На груповому рівні рекомендується проводити наступні напрямки профілактики: проведення тренінгів, відкритих лекцій, вебінарів, спрямованих на формування навичок екологічної та ефективної взаємодії; впровадження превентивних програм, спрямованих на зменшення та усунення форм кібербулінгу. На рівні особистості рекомендовано урахувати наступні аспекти для профілактики: психокорекційна робота зі студентами, які мають агресивні, жорстокі та асоціальні прояви; психокорекційна робота зі студентами, які проявляють віктимну поведінку.

Аналіз наукових досліджень, присвячених вивченню кібербулінгу серед студентської молоді, виявив, що серед методів у профілактичних

програмах протидії кібер-булінгу викремлюють міні-лекцію, рольова гра, вправу, приклади реальних віртуальних ситуацій у кіберпросторі.

В роботі надано програму протидії кібербулінгу серед студентів, визначено основні рекомендації щодо проведення групової та індивідуальної роботи з учасниками кібербулінгу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаслямова К.З., Луценко О.Л. Особистісні якості дітей старшого шкільного віку, що схильні до булінгу. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. 2013. № 52. С. 134-138.
2. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: метод. посіб. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
3. Андросюк В.Г., Суденко Ю.А. Проблема булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. Часопис Київського університету права. № 1. Київ. 2019. С. 216-220.
4. Асєєва Ю.О. Кіберадикції молоді як проблема XXI століття: монографія. Одеса: ННВК «АТБ». Львів, 2020. 414 с.
5. Бантишева О. О. Основні підходи до дослідження проблеми схильності особистості до віктимної поведінки. Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр. Ун-т менедж. Освіти НАПН України. К.: АТОПОЛ, 2014. 264 с. С. 164–175.
6. Бедан В. Б. Проблема кібербулінгу у молодіжному середовищі: теоретичний аналіз. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2022. № 1. С. 42–47.
7. Бігун Н.І. Профілактична робота в практичній психології: навчально-методичний комплекс дисципліни. Кам'янець-Подільський: Медобори - 2006, 2011. 96 с.

8. Бік О. Вплив ЗМІ на розвиток агресивних моделей поведінки у молодіжному середовищі. Збірник праць Науково-дослідного центру періодики НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Л., 2006. № 14. С. 344-349.
9. Блискун О.О. Системна загальна модель кіберагресії в мережі Internet (SGAM). Інформаційна безпека. Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2012. № 1(7). С. 104-107.
10. Блискун О.О. Соціально-психологічні чинники агресивної поведінки молоді у мережах Internet: дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук.: 19.00.05. Луганськ.: Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля, 2013. 194 с.
11. Блискун О.О. Модель агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет. Психологія і суспільство. 2012. № 4 (50). С. 154-160.
12. Божко Н. І. Кібер-мобінг серед дітей і підлітків. Попередження та протидія насильству у суспільстві (зарубіжний досвід): зб. тез доп. учасників XXI Студент. наук.-практ. конф. інозем. мовами, 9 квітня 2020 р., м. Харків, Україна / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків, 2020. 320 с.
13. Борщагівська А. В. Булінг в школах як чинник психологічного нездоров'я. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Медицина. 2014. Вип. 6. С. 48–52.
14. Бохонкова Ю.О., Хунов Ю.А., Сербін Ю.В. Соціально-психологічні особливості впливу соціальних мереж на особистісний розвиток у студентському віці. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2018. №3 (1). С. 53-59.
15. Бочнярц А. Кібермоббінг — виклик для сучасної освіти. А. Бочнярц, А. Грабовіч. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. 2013. № 13 (272). Ч. 2. С. 6—14.
16. Вакуліч Т.М. Психологія віктимної поведінки: навч. посібник. К.: Науковий світ. 2009. 152 с.
17. Вашека Т.В., Власова-Чмерук О.М., Долгова О.М. Кібербулінг як форма психологічного насильства та шляхи його подолання. Перспективи та

- інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)). 2022. №10 (15). С. 149-159.
- 18.Вашека Т., Лич О.М., Мужанова Н. Сприймання кібербулінгу як норми сучасного онлайн спілкування студентською молоддю. Наукові перспективи. Київ, 2022. № 9 (27). С. 325- 335.
- 19.Вітюк Н. Р. Кібербулінг як загроза психологічній безпеці особистості школяра. Вісник Прикарпатського університету. 2015. № 19. С. 129-138.
- 20.«Виховання культури користувача Інтернету. Безпека у всесвітній мережі»: навчально-методичний посібник. А.Б. Кочарян, Н.І. Гущина. Київ, 2011. 100 с.
- 21.Воропаєв П.С. Насильство у кіберпросторі. Попередження та протидія насильству у суспільстві (зарубіжний досвід). Харків, 2020., с. 173.
- 22.Гіденко Є. С. Кібербулінг: насильство в соціальній мережі. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2021 № 50. С. 26–29.
- 23.Гордієнко К.О. Діджиталізація психологічного насильства студентської молоді. Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень : матеріали XII міжнар. наук.-практ. конф. К.: «Кафедра». 2021. С. 182-187. Режим доступу: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/49819>
- 24.Гордієнко К.О. Запобігання кібербулінгу у віртуальному просторі як умова самореалізації студентської молоді у закладі вищої освіти *Moderní aspekty vědy: XIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2021. С. 119-129.*
- 25.Гордієнко К.О. Інтернет-консультування як психологічна допомога при кібербулінгу серед здобувачів вищої освіти // Інформаційні технології в професійній діяльності : матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції. РВВ РДГУ. Рівне, 2021. С. 14-15.

- 26.Гордієнко К.О. Обґрунтування поширеності проявів кібербулінгу серед студентської молоді. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12.Психологічні науки. 2021. №15 (60). С. 25-34. Режим доступу:[https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2021.15\(60\).03](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2021.15(60).03).
- 27.Гордієнко К.О. Потребнісна спрямованість студентів у кіберпросторі як чинник віктимної поведінки. Журнал «Перспективи та інновації науки» (Серія«Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина». 2021. № 3(3). С. 231-240. DOI:[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-3\(3\)-231-240](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-3(3)-231-240).
- 28.Гордієнко К.О. Причини виникнення кібербулінгу у студентському середовищі. Медіаторчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравми: матер. IV Всеукр. наук. інтернет-конференції. К.: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2021. № 4.
- 29.Гордієнко К.О. Психологічні рекомендації профілактики кібербулінгу серед студентської молоді. «АВІА-2021» : матер. XV міжнар. наук.-техн. конф. К.: НАУ, 2021. С. 33.32-33.34. Режим доступу: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/50783>.
- 30.Грінченко М. С. Кібербулінг як чинник розвитку девіацій у процесі соціалізації молоді. Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки. 2016. Вип. 69(3). С. 31-35.
- 31.Данильчук Л. О. Ризики та небезпеки мережі Інтернет: до проблеми інформаційної захищеності дітей. Педагогічний дискурс. 2012. № 13. С. 68–71.
- 32.Діагностика булінгу і кібербулінгу: методичні рекомендації. Л. А.Найдьонова; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Вид. 2-ге, доп. 2020. 105 с
- 33.Єрмоленко Б. С. Насильство в мережі Інтернет. Кібербулінг. Попередження та протидія насильству у суспільстві (зарубіжний досвід). Харків, 2020. 320 с.
- 34.Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник. К.: ФОП Нічога С.О. 2020. – 196 с.

- 35.Зеленський Є.С., Карпенко О.М. Відмежування поняття «булінг» від схожих за змістом понять. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 3. С. 225-228.
- 36.Зінченко О.В., Журавель А.В. Аналіз мотивів користування Інтернетом студентів I-II курсів педагогічних ЗВО. Науковий журнал з соціології та психології «Габітус». 2020. № 18 (2). С. 60-65.
- 37.Іваній О. Кібербулінг в Україні: теоретико-правові аспекти. LEGEA ȘI VIAȚA. 2018. С. 68-72.
- 38.Карабін Т. В. Вплив особливостей спілкування в мережі «Internet» на процес соціалізації студентської молоді: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05. Івано-Франківськ, 2013. 261 с.
- 39.Карпенко Є.В. Основи психотренінгу: навч. посіб. Дрогобич: Львівський державний університет внутрішніх справ (ЛьвДУВС), Просвіт. 2015. 78 с.
- 40.Кіберпес: в Україні розробили чат-бот для боротьби з кібербулінгом.: веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/50-pidlitkiv-v-ukrayini-buli-zhertvami-skuvan-v-interneti-prezentovano-chat-bot-kiberpes-dlya-dopomogi-u-borotbi-zkiberbulingom>
- 41.Когутяк Н. Особливості самопрезентації підлітка в середовищі віртуального спілкування: причини кібербулінгу. Філософія, соціологія, психологія. 2014. Вип. 19. Ч. 1. С. 55—63.
- 42.Козубовський Р. В. Соціальні детермінанти девіантної поведінки неповнолітніх. Психолого-педагогічні науки. 2016. № 1. С. 27-31. С. 30.
- 43.Кулешова О. В., Міхеєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки. Херсон, 2019. Вип. 1. С. 154—158.
- 44.Лапа О.В. Явище кібербулінгу як соціально-педагогічна проблема віртуального спілкування сучасних дітей та молоді. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія. 2013. Вип. 192(1). С. 291—298.

45. Лубенець І. Г. Загальносоціальні заходи запобігання насильству серед учнів середніх шкіл. Наука і правоохорона. 2017. Вип. 3. С. 133-139.
46. Лубенець І. Г. Кібернасильство (кібербулінг) серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2016. № 3. С. 178-181.
47. Луценко О. Л., Ткачук К. Є. «Булінг по-дорослому»: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі. Практична психологія та соціальна робота. 2013. №11. С. 43–49.
48. Лютий В. П., Коломієць К. С. Залежність від соціальних мереж як проблема сучасних студентів. Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2014. № 3-4. С. 6-12. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_3-4_30.
49. Максьом К. В. Індивідуальні особливості основних учасників боулінгу підліткового віку в шкільному середовищі. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2017. Т. XII. Вип. 23. С. 157-167.
50. Максьом К. В. Особливості булінг-структури в підлітковому віці Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2019. Т. I. Вип. 54. С. 312-318.
51. Максьом К. В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинник запобігання шкільному булінгу : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05; Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ, 2020. 20 с.
52. Мальцева О. І. Кіберсоціалізація як особливий вид соціалізації особистості. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. 2020. №2 (333), Ч.2. С.190-199. Режим доступу: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2020-2\(333\)-2-190-199](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2020-2(333)-2-190-199).

53. Медіа культура особистості: соціально-психологічний підхід. Навчально-методичний посібник. За ред. Л. А. Найдьонової, О. Т. Барішпольця. К.: Міленіум, 2009. 440 с.
54. Миронюк Т. В., Запорожець А. К. Кібербулінг в Україні – соціально небезпечне явище чи злочин: визначення та протидія. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 2(16). С. 275–284.
55. Міхеєва О.Ю., Корнієнко М.М. Кібербулінг як соціально-педагогічна проблема. Молодий вчений, 2018. № 11 (63). С. 247-251.
56. Мозгова Г.П., Помиткіна Л.В. Кібербулінг як девіантна форма поведінки особистості в інтернет-просторі. Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»), 2021. № 3(3). С. 269-278.
57. Момот О. В. Кібербулінг: агресія у віртуальному світі. Молодий вчений. 2017. № 12. С. 295–299.
58. Найдьонова Л. Кібер-булінг підлітків (віртуальний терор) як новітній феномен інформаційної доби: теоретико-методичні засади подолання і профілактики. Практична психологія та соціальна робота. 2010. № 8. С. 10–17.
59. Найдьонова Л. А. Кібер-булінг, або агресія в Інтернеті: способи розпізнання і захист дитини : метод. рек. Київ, 2014. 80 с.
60. Найдьонова Л. А. Кібербулінг у підлітковому рейтингу інтернет-небезпек. Психологічні науки: проблеми і здобутки. 2018. Вип. 1. С. 141–159.
61. Найдьонова Л. А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу : підручник. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 244 с.
62. Оранюк Б. Ю. Особливості розвитку підліткової агресії в мережевому спілкуванні. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2015.

- 63.Пантелеєва Н.М., Кабенгеле Г.Ф. Кібербулінг як загроза психологічній і соціальній безпеці життєдіяльності особистості та суспільства. Фінансовий простір. 2018. № 4 (32). 125-131.
- 64.Попередження та протидія кібербулінгу в дитячому середовищі України. 2020. URL: https://cyber.bullyingstop.org.ua/storage/mediaarchives/cyberbuling_виправл15-10_compressed.pdf.
- 65.Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
- 66.Психологічні чинники протидії булінгу [Текст] : аналіт. огляд [Мотлях О., Андросюк В., Левченко Ю., Суденко Ю.] Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 35 с.
- 67.Седих К. В., Кононова М. М. Превенція кібербулінгу як умова самоактуалізації студентської молоді в освітньому середовищі. Гібітус. Вип. 41, 2022. С. 187-191.
- 68.Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2015. № 1. С.169-173. Режим доступу:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnup_2015_1_36.
- 69.Суденко Ю.А. Актуальні юридико-психологічні проблеми протидії шкільному булінгу. Юридична психологія. 2019. № 2 (25). С. 54-60.
- 70.Суденко Ю.А. Превенція булінгу в освітньому середовищі. Юридична психологія. 2020. № 2 (27). С. 41-47.
- 71.Тітов І. Г., Лаврінченко В. А. Чинники прояву кібербулінгу в підлітковому середовищі теоретичний огляд. Психологія і особистість : наук. журнал. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Київ; Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. Вип. 2 (22). С. 211-224.

- 72.Туляков В.О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми): монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2000. 336 с.
- 73.Фурманов І.О. Соціальна психологія агресії та насильства: профілактика та корекція. Мінськ: Вид. центр БДУ, 2016. 401 с.
- 74.Чаплак Я.В., Чуйко Г.В. Віктимність як соціально-психологічна проблема сучасності. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. За ред. С.Д. Максименка. Т.Х. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип.28. К.:ДП «Інформаційноаналітичне агентство», 2016. С.454-466.
- 75.Черних О.О. Керівництво із соціально-педагогічного супроводу формування безпечної поведінки підлітків в Інтернеті : навчально-методичний посібник,. К.: ТОВ „ЦП „КОМПРИНТ”, 2017. 104 с.
- 76.Штих І., Динис А. Дослідження булінгу в закладах освіти: гендерний аспект. Психологія: реальність і перспективи. 2021. № 17. С. 143-152.
- 77.Юрчик О.М. Психологічний аналіз феномена шкільного насильства / О.М. Юрчик. Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України. за ред. С.Д. Максименка. К., 2013. Т. XV, част. 1. С. 346-352.
- 78.Юрчик О.М. Соціально-психологічні аспекти булінгу в початкових класах. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: збірник наукових праць. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. № 2 (47). С. 81- 88.
- 79.Юрчик О.М. Теоретичні аспекти моделювання процесу психологічної профілактики шкільного насильства. Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янецьПодільський: Аксіома, 2015. Вип. 29. С. 779-790.

